

HANDELINGEN

TIJDSCHRIFT VOOR PRAKTISCHE THEOLOGIE EN RELIGIEWETENSCHAP

MENTAAL WELZIJN ONDER DRUK

2025 | 1

ACADEMISCH

Inleiding

2 Mentaal welzijn onder druk

Nieuwe mogelijkheden voor zingeving op school

THEO VAN DER ZEE

8 Geestelijke verzorging voor jongeren

Een plaatsbepaling

HANS SCHILDERMAN

18 Zingeving behoeften en -vraagstukken van jongeren in het voortgezet speciaal onderwijs

REGGY KUIJPERS

23 Zingeving

Van persoonlijke opdracht naar maatschappelijke verantwoordelijkheid

ANDRÉ POORTMAN EN PIETER JAN DIJKMAN

32 Zingeving en het mentaal welzijn van jongeren

De rol van de middelbare school

LAYLA DE MOOR EN THEO VAN DER ZEE

41 Geestelijke weerbaarheid van jongeren

De rol van het onderwijs en de geestelijke verzorging

GABY JACOBS

52 Rituele verbinding op scholen

Kansen en aandachtspunten voor geestelijk verzorgers

JOANNA WOJTKOWIAK, ISOLDE DE GROOT EN EMY SPEKSCHOOR

62 Wat is esthetisch counselen?

Enkele reflecties bij kunstwerken in de geestelijke verzorging

STEFAN GÄRTNER

EN VERDER

- 1 Aan de lezer | *Hans Schaeffer*
- 70 Literatuuroverzicht kerkopbouw 2020-2024 | *Sake Stoppels*
- 76 Beeldmeditatie | *Maarten Boersema*
- 78 Tips bij het thema
- 80 Volgend nummer

Foto omslag:

Laat ons schermen

Maarten Boersema.

Hans (prof.dr. H.) Schaeffer is hoogleraar Praktische Theologie aan de Theologische Universiteit Utrecht en adjunct-hoofdredacteur van *Handelingen*.

Zin in school

Onlangs presenteerde onze dochter haar profielwerkstuk over suïcidepreventie op school. Ze onderzocht, samen met een vriendin, middels een grootschalige enquête of leerlingen op haar school wisten waar ze terecht konden bij mentale problemen. Resultaat: meer dan 60% wist het niet. Ze ontwierp daarom zelf een les over mentale gezondheid en een impactplan voor de hele zesjarige onderwijscyclus. In de concept-lesopzet kan ook de vertrouwenspersoon zich bekend maken aan leerlingen. Binnenkort mag ze presenteren voor alle mentoren en leerlingbegeleiders van haar school... Toen ik de kopij voor dit nummer voorbij zag komen wist ik welke relevantie dit onderwerp heeft voor de doelgroep. Een aantal artikelen geeft deze gevoelde urgentie voor en bij jongeren nadrukkelijk stem. De landelijke cijfers liegen er niet om, en velen maken zich er grote zorgen om. Aan de kant van de jongeren zelf blijkt er een vaak impliciete, niet gearticuleerde behoefte te liggen.

Een gedegen beschrijving van de achtergronden ontbreekt niet in dit nummer. Het boek *The Anxious Generation* van Jonathan Haidt is zelden ver weg. Zijn analyse en beschrijving van het sociale-media-gebruik via met name de smartphone hebben een grote impact. Kennelijk resoneert bij velen dat er een verband ligt tussen social media en de ervaring van betekenisloosheid. En misschien ligt het vraagstuk nog wel dieper dan dat. In een artikel lezen we hoe de 'malaise van de moderniteit' (Taylor) haar weerslag heeft op jongeren: zij worden zelf verantwoordelijk gehouden voor hun eigen succes. En dat legt een zware, haast ondraaglijke last op hun schouders.

Fraai wordt beschreven hoe rituelen een verbindende rol spelen, en daarmee aanleiding voor de school-leiding zijn om te doordenken in hoeverre op scholen rituelen versterkt kunnen worden. Het verdient daarom aanbeveling om Geestelijke Verzorging op scholen aan te bieden als een plaats waar jongeren niet 'gemonitord' hoeven te worden voor hun prestaties. Op deze manier kan de geestelijke weerbaarheid van jongeren op de agenda gezet en bevorderd worden.

De belangrijke insteek van dit nummer rond *zingeving* bij mentale problemen, en dus niet alleen psychosociale hulp, is een eigen en unieke invalshoek die hier uitvoerig en vanuit diverse invalshoeken verkend wordt. Zin(geving) in de context van school – het overdenken waard.

Mentaal welzijn onder druk

Nieuwe mogelijkheden voor zingeving op school

Het mentaal welzijn van jongeren staat enorm onder druk. Er zijn vele oorzaken en een diversiteit aan remedies. Weinig aandacht ging echter tot dusver uit naar zingeving. In dit themanummer wordt nagegaan wat zingeving in de context van de school kan betekenen om het mentaal welzijn van jongeren te bevorderen. In dit artikel worden mogelijkheden van de school hiervoor verkend als ook de rol van de geestelijk verzorger.

Jongeren ervaren in hoge mate eenzaamheid, stress, angst en hebben steeds meer te maken met depressies en gedragsstoornissen (Jonker-Verwey-Instituut, 2024; RIVM, 2024). Deze en andere mentale problemen trekken een zware wissel op de jongeren zelf. Ze hebben bovendien een grote impact op de omgeving waarin de jongeren opgroeien en op de samenleving. De impact vertaalt zich niet alleen in een hoge uitval van jongeren op school en werk, maar ook in de welhaast onoverzienbare druk op de geestelijke gezondheidszorg en jeugdzorg. Mede door de mentale problemen is de toekomst van een nieuwe generatie (dat is: van generatie Z) in hoge mate onzeker.

Terwijl de meeste aandacht uitgaat naar de psychosociale zorg voor mentale problemen, is er sinds enige tijd de oproep te horen om verder te kijken en na te gaan welke bijdrage zingeving, levensbeschouwing en spiritualiteit kunnen bieden. Het gaat er dan niet om deze domeinen op een instrumentele inzet te beproeven, als in: zingeving als medicijn bij men-

tale problemen. Het is wel de moeite waard om na te gaan hoe ze kunnen bijdragen aan het duiden van en het omgaan met de problemen en aan het bevorderen van het mentaal welzijn. In dit themanummer gaan we de mogelijke bijdragen eraan na in de context van de school en opleiding; dat is een context waar vrijwel alle jongeren gedurende hun adolescentie een aanmerkelijk deel van de dag doorbrengen. Vanuit verschillende gezichtspunten wordt nagegaan hoe zingeving, levensbeschouwing en spiritualiteit in de context van de school en opleiding kunnen bijdragen aan het mentaal welzijn van jongeren. En dan komt in het bijzonder de rol van de geestelijk verzorger in beeld.

Social media, verdiensten en mentaal welzijn

Eén van de aanknopingspunten om het mentaal welzijn van jongeren en zingeving met elkaar te verbinden wordt aangereikt door de Amerikaanse sociaalpsycholoog Jonathan Haidt. Hij waarschuwt al meerdere jaren voor

de destructieve gevolgen van het gebruik van social media voor vooral kinderen en jongeren. In zijn recente boek *Generatie Angststoornis* (2024) schetst hij een lange tijdslijn waarin we als volwassenen meer en meer onze kinderen zijn gaan behoeden voor allerlei risico's en hen daardoor de mogelijkheden zijn gaan ontnemen om al spelend te leren, verantwoordelijkheid te nemen en de daadwerkelijke interactie met anderen aan te gaan. Echter, waar we dachten dat ze veilig zouden kunnen verkeren, namelijk op social media, juist daar blijken ze gevaar te lopen. De razendsnelle groei van het gebruik van social media als ontmoetingsplek met anderen en de wereld, is gelijk opgegaan met de groei van de mentale problemen. Haidt (2024) pleit voor een verbod op het gebruik ervan voor jongeren onder de leeftijd van 16 jaar.

Als één van de weinige psychologen legt Haidt het verband tussen het gebruik van social media en de ervaring van betekenisloosheid, de geestelijke leegte. Hij spreekt van een geestelijke afbraak (*spiritual degradation*) die zijn weerga niet kent. Om de ernst van deze afbraak aan te geven, gebruikt hij het beeld van een god-vormig gat (*God-shaped hole*), dat hij ontleent aan de Franse filosoof Blaise Pascal. Het gat verbeeldt een leegte in het menselijk bestaan die we nastreven te vullen. We kunnen, zegt hij, die leegte vullen met iets edels en iets dat ons optilt, maar door het veelvuldig gebruik van social media pompen we het vol met vuilnis en rotzooi (*garbage*). Om open te kunnen staan voor dat edele en dat wat ons optilt, schetst hij een aantal spirituele praktijken als het delen van wat heilig is (*shared sacredness*), stilte, rust en meditatie, en ontzag vinden in de natuur. Door deel te nemen aan deze en andere praktijken van religieuze,

levensbeschouwelijke en spirituele tradities wordt het mentaal welzijn bevorderd. Kortom, in plaats van hen over te laten aan social media zouden we jongeren moeten uitnodigen deel te nemen aan dergelijke praktijken.

Uitdagend is de verbinding tussen het mentaal welzijn en de rol van zingeving zeker en dat we door deel te nemen aan praktijken van religieuze, levensbeschouwelijke en spirituele tradities het welzijn kunnen bevorderen. Laten we echter niet te snel gaan. De oorzaken van de eerdergenoemde mentale problemen liggen misschien wel dieper dan het gebruik van social media, en er zijn zeker ook andere factoren aan te wijzen zoals de coronapandemie. Een mogelijke dieperliggende oorzaak is dat waar we ons in de samenleving op zijn gaan richten, namelijk op het ideaal van verdiensten (*merits*) (Sandel, 2020). Het meritocratisch ideaal houdt in dat mensen op hun verdiensten worden beoordeeld en op basis daarvan een positie, inkomen en status wordt verleend. Het heeft ertoe bijgedragen dat we mensen minder op basis van hun afkomst of herkomst en meer op basis van hun verdiensten zijn gaan waarderen. Vanuit dit opzicht is de maatschappelijke heroriëntatie zeker positief.

Ervaring met het nastreven van het meritocratisch ideaal heeft echter ook schaduwkanten aan het licht gebracht, als de onderlinge wedijver, het onbehagen dat voortkomt uit het niet kunnen voldoen aan het perfecte plaatje en de frustratie van het voortdurend tekort te schieten. Het roept bij 'succesvollen' de angst op hun verworven positie en status kwijt te raken, en bij 'verliezers' het gevoel te falen, niet te worden gezien en te worden gewaardeerd. Het heeft er de schijn van dat we de afgelopen decennia voor de belofte van de *individuele*

verdiensten zijn gaan leven en dat we daarmee iets essentieels zijn kwijtgeraakt. De druk op het mentaal welzijn is aldus een symptoom van een dieperliggend maatschappelijk vraagstuk. Wat zijn we dan kwijtgeraakt? En waar kan zingeving vanuit religieuze, levensbeschouwelijke en spirituele tradities ons dan op wijzen?

Mentaal welzijn en de school

De druk op hun mentaal welzijn wordt bij uitstek zichtbaar in de context waar jongeren een groot deel van de dag doorbrengen, namelijk de school en opleiding. De school vervult in het nastreven van het meritocratisch ideaal van de samenleving een belangrijke rol (Van Putten & Van der Zee, 2025). Aan het onderwijs is de taak toebedeeld om de toekomstige generatie op deze samenleving voor te sorteren. Scholen en opleidingen bieden jongeren niet alleen onderwijs dat past bij hun talenten en motivatie, maar ze selecteren hen ook door toetsing en examinering. Toetsing en examinering zijn mechanismen waarmee individuele verdiensten worden gemeten en op basis waarvan diploma's worden verleend. Gevolg is dat jongeren op school een grote druk ondervinden om te presteren en te wedijveren met anderen. Veel jongeren ervaren daardoor stress en een niet gering aantal van hen valt voor korte of langere tijd uit. Wanneer scholen met dergelijke consequenties worden geconfronteerd zullen ze in eerste instantie kiezen voor de aanpak die het bestaande systeem van onderwijs in stand houdt: de hoeveelheid toetsen verminderen, tentamenstress te lijf gaan met begeleiding en alternatieve vormen van toetsing benutten (zoals formatief toetsen). Ook waar het gaat om de negatieve invloed van social media in te dammen, wordt gekozen voor

een systemische aanpak door bijvoorbeeld het gebruik van smartphones gedurende de lesuren te verbieden. Resultaat is dat jongeren tijdens deze uren weer meer rechtstreeks met elkaar communiceren of het schoolplein als voetbalveld benutten.

Wanneer individuele jongeren met mentale problemen te kampen hebben die hun leerprestaties of deelname aan het onderwijs negatief beïnvloeden, kijken scholen allereerst wat ze zelf in huis hebben aan ondersteuning en begeleiding. Blijkt dat niet voldoende te zijn, dan wordt hulp van buiten ingeroepen of worden jongeren verwezen naar de jeugdzorg of andere vormen van geestelijke gezondheidzorg. Het repertoire van zorg en aandacht voor het mentaal welzijn van hun leerlingen is momenteel vooral curatief en psychosociaal van aard. Vanwege hun primaire focus op leerpresentaties en hun zorgplicht voor jongeren is dat niet vreemd. Wanneer zich problemen voordoen wordt hulp gezocht om deze te verminderen of op te lossen.

Ondanks de grote, maatschappelijke aandacht voor het mentaal welzijn van jongeren en de begeleiding, hulp en zorg in en rondom de school en opleiding, lijkt de problematiek er vooralsnog niet geringer op te worden (RIVM, 2024). Het is dan opmerkelijk dat vooralsnog wordt gekozen voor een systemische benadering die vooral inzet op meer van hetzelfde en op het optimaliseren van de bestaande aanpak en methoden.

Zingeving als veelbelovend alternatief

Scholen en opleidingen hebben veel te stellen met de druk op het mentaal welzijn van jongeren. Zij zijn daarmee een belangrijke vindplaats voor de wijze waarop mentale problemen

zich aandienen, welke benadering en aanpak daarvoor worden gekozen en wat de werking ervan is. Ze zijn echter ook een plek om verder te kijken als duidelijk wordt dat de huidige curatieve en psychosociale aanpak verre van afdoende is.

Er is momenteel ook een ander geluid te horen, één namelijk die pleit om de jongere niet eenzijdig vanuit onderwijskundig of psychosociaal perspectief te bezien, maar als mens uit één stuk, geheel mens, waarin oog is voor existentiële vragen. In dit kader wordt veelal het begrip 'zinggeving' gebruikt om het geheel van existentiële vragen en thema's, de geestelijke dimensie van het menselijk bestaan, levensbeschouwing, religiositeit en spiritualiteit aan te duiden. De godsdienstpsycholoog Gerdien Bertram-Troost (2023, p. 39) pleit voor meer aandacht voor zingevingvragen in het onderwijs:

We moeten al met al constateren dat de moderne mens anno nu achterblijft met zijn of haar existentiële vragen en eenzaamheid. Zozeer dat er onder andere door de (...) psychiaters zelfs gesproken wordt over een zingevingscrisis: zoveel (jonge) mensen worstelen met vragen als 'Wie ben ik?', 'Wie ben ik in deze wereld?', 'Waar hoor ik bij?', 'Wat is de zin van mijn bestaan?', en 'Wat is voor mij het goede om te doen?' Dit soort vragen noemen we zingevingvragen. Naar mijn mening zou er in het onderwijs meer aandacht voor dergelijke vragen van kinderen en jongeren moeten zijn.

Zingeving is langzamerhand een *buzzword* geworden, dat in de context van de maatschappelijke aandacht voor het mentaal welzijn al gauw verstaan wordt als een alternatief medicijn om problemen op te lossen. Zo schrijft de ethica Brecht Molenaar (2024) in *Trouw*:

In die nieuwe betekenis staat 'zinggeving' binnen zorg en welzijn inmiddels bekend als een dimensie van positieve gezondheid, die staat voor vertrouwen in de eigen toekomst.

Ze pleit ervoor om terughoudend te zijn met de dimensie van maakbaarheid die aan zingeving wordt gehangen. De meer vruchtbare benadering heeft het beste meer oog voor de dimensie van ontvankelijkheid – zingeving als openstaan voor zin die op ons toekomt (zie voor een meer gebalanceerde duiding het artikel van Hans Schilderman in dit nummer).

De aandacht voor zingevingvragen staat niet op zichzelf, maar wordt het beste gezien als onderdeel van de brede vormingstaak van de school. Terwijl de school zich de laatste jaren vanuit haar rol in het nastreven van het meritocratisch ideaal meer en meer is gaan toeleggen op de overdracht van kennis, het zich eigen maken van praktische vaardigheden, en het leveren van (excellente) leerprestaties, is de vormingstaak er danig bij ingeschoten. Deze taak werd te zeer gekoppeld aan de socialisatie binnen de levensbeschouwelijke zuilen, en werd mede daarom minder serieus genomen in een samenleving waarin het draait om individuele verdiensten. Met het oog op het mentaal welzijn van jongeren is het van groot belang om de vormingstaak van de school in de huidige maatschappelijke context opnieuw te doordenken en te ontdoen van haar oude verschijningsvormen en oriëntaties (zie hiervoor het artikel van De Moor & Van der Zee in dit nummer). Een dergelijk doordenken neemt dan best de eenzijdige focus van scholen op individuele leerprestaties van jongeren onder de loep, en maakt ruimte voor gedeelde praktijken van aandacht en zorg voor elkaar.

Nieuwe mogelijkheden voor zingeving op school

In dit themanummer worden ideeën, voorstellen en mogelijkheden aangereikt om de zorg en aandacht voor het mentaal welzijn anders, dat is: ruimer, te doordenken. Ook preventief. Ook vanuit het oogpunt van zingeving. Vanuit praktisch theologisch en -religiewetenschappelijk oogpunt zijn onderwijs- en vormingspraktijken van scholen allereerst *vindplaats* van religie, levensbeschouwing en spiritualiteit. Het gaat dan om vragen als welke opvattingen over goed leven en goed samenleven ten grondslag liggen aan de onderwijspraktijken, en welke zin daarin gevonden kan worden. Vervolgens zijn de praktijken *startpunt* om iets aan de mentale problemen te doen. Natuurlijk zijn scholen en opleidingen niet in staat om alle mentale problemen van jongeren op te lossen, en hebben ze dit niet op autonome wijze te doen. Ze zijn immers verbonden met praktijken van andere instellingen of organisaties, als gemeentes, jeugdzorg en maatschappelijke organisaties. Van de scholen gaat vervolgens ook een *appel* uit om anders, dat is: ruimer te denken over het vraagstuk van de druk op het mentaal welzijn en van daaruit te handelen. Vanuit de school kan een andere kijk op goed leven en goed samenleven ingang vinden en een bredere maatschappelijke verandering in gang zetten. Het gaat dan om de vraag hoe alternatieve onderwijs- en vormingspraktijken in school en opleiding de druk op het mentaal welzijn kunnen wegnemen en werkelijk kunnen bijdragen aan goed leven en goed samenleven. Hun alternatieve praktijken kunnen vervolgens aanzetten tot andere praktijken van jeugdzorg, jeugdorganisaties en kerken.

In dit themanummer wordt op de eer-

ste plaats zicht geboden op de druk op het mentaal welzijn van jongeren en de rol die de geestelijke verzorging in de school kan vervullen. **Hans Schilderman** benadert het vraagstuk van de druk op het mentaal welzijn vanuit het oogpunt van de geestelijke verzorging: wat is er *geestelijk* aan het omgaan door scholen met mentale problemen bij jongeren? Hij plaatst zijn bevindingen vervolgens in de beleidsarena van gezin, school en jeugdzorg. **Reggy Kuijpers** laat vooral de stem van jongeren in het voortgezet speciaal onderwijs zelf horen als het gaat om hun verwachtingen over deze geestelijke verzorging: waar gaat hun verlangen naar uit?

Op de tweede plaats wordt het vraagstuk van de druk op het mentaal welzijn geplaatst tegen de horizon van maatschappelijke ontwikkelingen als individualisering en instrumentalisering. **Pieter Jan Dijkman en André Poortman** geven een politiek-filosofische beschouwing van maatschappelijke ontwikkelingen om het vraagstuk beter te kunnen duiden.

En op de derde plaats worden voorstellen en mogelijkheden aangereikt waarop scholen hun praktijken van aandacht en zorg voor het mentaal welzijn van jongeren anders kunnen richten en inrichten. **Layla de Moor en Theo van der Zee** stellen de vraag hoe zingeving gezien kan worden als onderdeel van de vormingstaak van scholen en wat er nodig is om tot een ontwerp van nieuwe onderwijs- en vormingspraktijken te komen. **Gaby Jacobs** hanteert een existentieel perspectief op het vraagstuk en stelt met Jaap van Praag scholen voor om te werken aan de geestelijke weerbaarheid van jongeren. Ze gaat na welke mogelijkheden er daarvoor te benutten zijn. **Joanna Wojtkowiak, Isolde de Groot en Emy Spekschoor** ten slotte pleiten op basis van een recent onderzoek op

middelbare scholen voor rituelen om te werken aan verbondenheid als bijdrage aan het mentaal welzijn van jongeren.

Zingeving en geestelijk verzorgers

Voor nieuwe mogelijkheden voor zingeving heeft de school mensen nodig die daar op eigentijdse wijze vorm en inhoud aan geven. Geestelijk verzorgers als deskundigen en begeleiders op het terrein van levensvragen, zingeving, levensbeschouwing en spiritualiteit liggen hiervoor het meest voor de hand. Zij komen in diverse bijdragen expliciet aan bod. Toch hoeden de verschillende auteurs zich ervoor om geestelijk verzorgers al te snel en gemakkelijk in de voor hen vrij onbekende context van de school en opleiding te plaatsen. In Nederland is veel van het werk dat voorheen pastores en predikanten in de school deden lang geleden overgenomen door mentoren, leerlingbegeleiders en docenten godsdienst/levensbeschouwing, en ook veel is er verdwenen. Ervaringen in de ons omringende landen kunnen wellicht bruikbare inzichten bieden (Schilderman, Kregting & De Moor, 2024).

Er is echter nog heel wat studie en ontwerp nodig vóórdat geestelijk verzorgers de rol van deskundige en begeleider in de school op zich kunnen nemen. Dit themanummer wil daarom niet alleen een belangrijke impuls geven aan de vernieuwing van zingeving als onderdeel van onderwijs- en vormingspraktijken van scholen, maar zeker ook aan het praktisch theologische en -religiewetenschappelijk onderzoek naar de thematiek. Het themanummer heeft daarom eerst en vooral een agenderend doel.

Literatuur

- Haidt, J. (2024). *Generatie angststoornis. Wat sociale media met onze kinderen doen*. Utrecht: Ten Have.
- Jonker-Verwey-Instituut. (2024). *Mentale gezondheid van jongeren en studenten in Nederland. Een overzicht van trends en verklarende factoren*. Jonker-Verwey Instituut. https://www.verwey-jonker.nl/wp-content/uploads/2024/04/223460_Mentale-gezondheid.pdf.
- Molenaar, B. (2024). De nieuwe gezondheids-hype heet zingeving. *Trouw*. 31 oktober 2024. <https://www.trouw.nl/opinie/opinie-de-nieuwe-gezondheids-hype-heet-zingeving-b5d68fde7/>.
- Putten, R. van, Zee, T. van der (red.) (2025). *Onderwijs voorbij de meritocratie. Tegendraadse beschouwingen over prestaties in het onderwijs*. Nijmegen: Radboud University Press.
- RIVM (2024) *Mentale gezondheid*. <https://www.rivm.nl/gezondheidsonderzoek-covid-19/kwartaalonderzoek-jongeren/mentale-gezondheid>.
- Sandel, M. (2020). *De tirannie van verdienste. Over de toekomst van de democratie*. Utrecht : Ten Have.
- Schilderman, H., Kregting, J., Moor L. de. (2024). *Geestelijke verzorging op middelbare scholen. Een literatuuronderzoek*. Nijmegen: KASKI.

Geestelijke verzorging voor jongeren

Een plaatsbepaling

In deze bijdrage stel ik de vraag aan de orde naar de wenselijkheid van geestelijke verzorging voor jongeren. Het motief van die vraag ligt in het gegeven dat de psychosociale problematiek onder jongeren weliswaar groot is, maar dat geestelijke verzorging voor jongeren aan scholen op dit moment nagenoeg ontbreekt. Met het oog op een probleemstelling geef ik eerst een korte beschrijving van de psychosociale problematiek onder jongeren, waarna ik een poging doe om het geestelijke perspectief van de geestelijke verzorging daarbij te beschrijven. Dan stel ik me de vraag met welke problemen een mogelijke inzet van geestelijk verzorgers op scholen wordt geconfronteerd. Ik sluit mijn bijdrage af met een korte plaatsbepaling.

Psychosociale problematiek

De afgelopen jaren zijn er alarmerende onderzoeken verschenen over het mentaal welzijn van jongeren. Dat is allereerst een internationaal probleem. De World Health Organization (WHO) stelde vast dat 1 op de 7 jongeren van 10-19 jaar een mentale stoornis heeft. Depressie, angst en gedragsstoornissen dragen in deze groep sterk bij aan ziekte en uitval, en suïcide blijkt een belangrijke doodsoorzaak. Dergelijke feiten hebben geleid tot het ontwikkelen van een wereldwijd *Comprehensive Mental Health Action Plan 2013-2030* dat deze problemen adresseert (WHO, 2021). Mentale problemen onder jongeren ver-

tegenwoordigen een enorme kostenpost, hetgeen het World Economic Forum (WEF) heeft doen besluiten om wereldwijd onderzoek te laten verrichten en op basis daarvan een *Youth Recovery Program* te ontwikkelen (WEF, 2020). De problemen van deze jongeren worden vaak niet opgemerkt en vanwege de grote internationale verschillen in de beschikbaarheid van en toegang tot geestelijke gezondheidszorg is er sprake van een evidente *Mental Health Gap* (Keynejad et al., 2021; Servili, 2012).

Ook in Nederland is de afgelopen jaren uitvoerig onderzoek verricht naar de mentale gezondheidssituatie onder jongeren. Recent onderzoek wijst op een pandemische omvang

van psychosociale problematiek onder jongeren. Het Verwey-Jonker Instituut inventariseerde onlangs in opdracht van de vaste commissie OCW van de Tweede Kamer empirische studies en constateerde daarbij een afname in mentale gezondheid onder jongeren. Onder tieners in het voortgezet onderwijs heeft bijna een derde mentale problemen, en onder meisjes zelfs 40%. Vwo-leerlingen rapporteren weliswaar relatief minder mentale en gedragsproblemen dan bijvoorbeeld vmbo-leerlingen, maar zij ervaren wel een aanmerkelijk lager emotioneel welbevinden. De auteurs brengen dat in verband met de prestatiedruk die in twee decennia verdrievoudigde, maar ze leggen ook verbanden met andere zaken zoals de gevolgen van de corona-epidemie, sociaal-mediagebruik, discriminatie, armoede en middelengebruik (Jonker-Verwey-Instituut, 2024). Eerder survey-onderzoek zoals de jeugdmonitor van het CBS (2021), rapporten van het RIVM/Trimbos-instituut (2023), en observaties van het Nederlands Jeugd Instituut (2020) bevestigen een beeld van klachten als stress, eenzaamheid, angst, en depressie. De Commissie Actuele Nederlandse Suïcideregistratie (CANS) meldt dat het aantal zelfdodingen onder jongeren in tien jaar met 17% is toegenomen: van 243 in 2013 tot 300 in 2023. Dat is opmerkelijk omdat het aantal suïcides onder mensen van middelbare leeftijd juist daalt (CANS, 2024). Volgens de studentenmonitor heeft 44% van de studenten in het hoger onderwijs psychische klachten; meer dan het gemiddelde van alle jongeren. Reeds voor de coronacrisis werd op dergelijke klachten onder jongeren gewezen (Dopmeijer, 2020), en ook in vier surveys die we zelf deden naar zingeving en welzijn tijdens de coronamaanden aan de Radboud Universiteit vonden we sterke

aanwijzingen voor eenzaamheid, motivatieproblemen en gevoelens van neerslachtigheid onder studenten (Kregting, 2021; Schilderman et al., 2023).

Veel van dergelijk onderzoek is niet zonder reden verricht onder studenten in het hoger onderwijs. Juist bij hen openbaart zich deze problematiek omdat een aanzienlijk deel op kamers gaat wonen en een lange 'moratorium-situatie' beleeft: een relatief open experimenteertijd in de ontwikkeling naar meer vaste maatschappelijke rollen van relatievorming, woonsituatie, loopbaan en ouderschap toe, ook al heeft de coronatijd daarin ongetwijfeld een remmende functie gehad. Tegelijkertijd is het niet onaannemelijk dat de problematiek eerder start, al tijdens de adolescentieperiode (10-22 jaar) en in het bijzonder de pubertijd (11-18 jaar). Ook dit gegeven wordt door onderzoek bevestigd. In de data van de gezondheidsmonitor jeugd uit 2023 (12-17 jaar), vinden we dat 27% van de jongeren psychische klachten heeft, 30% eenzaam is, 35% prestatiedruk ervaart en 20% suïcidale gedachten heeft. Gedurende deze fase van de puberteit verzwakken de banden met de thuissituatie makkelijker. Jongeren kunnen impulsiever worden en meer belust op risico's terwijl de invloed van de peergroup buitenshuis en die van rolmodellen uit de sociale media belangrijker wordt. *Acting out* maar ook onzekerheid kenmerken het gedrag, maar er worden ook evidente ontwikkelingsstappen gezet, fysiek maar vooral ook emotioneel, seksueel en sociaal. Dergelijke stappen zijn 'normaal'; dat wil zeggen ze behoren tot de ontwikkelingsgang naar zelfbewuste en op elkaar betrokken personen die uiteindelijk hun weg wel vinden in opleiding, carrière, relaties en samenleving. Het voortgezet

onderwijs is vindplaats van dergelijke normale ontwikkelingsstappen van identiteitsvinding, maar als er zich daarin complicaties voordoen, worden deze makkelijk als psychosociale problemen omschreven, en van pathologische labels voorzien om professionele zorg buiten de school te kunnen inzetten.

Het geestelijke perspectief

Een belangrijke vraag luidt wat de typische bijdrage van geestelijk verzorgers kan zijn bij de psychosociale problemen die jongeren ervaren. Wat bedoelen we eigenlijk met de geest die moet worden verzorgd (Schilderman, 2009)? Ik ga bij de beantwoording van die vraag uit van enkele algemene elementen uit de omschrijving van de standaard van de beroepsvereniging van geestelijk verzorgers. Die omschrijft haar kerntaak – en daarmee de geestelijke dimensie van de zorg als ‘professionele begeleiding, hulpverlening en advisering bij zingeving en levensbeschouwing’, met daarin existentiële, spirituele, ethische en esthetische dimensies die in uiteenlopende competenties geestelijke zorg omschrijven (VGvZ, 2016, pp. 10; 13-15). Tenminste drie aspecten verdienen voor het doel van deze bijdrage een nadere toelichting, namelijk aandacht voor existentiële gebeurtenissen, zingeving en spiritualiteit.

Existentiële gebeurtenissen zijn incidenten met een grote impact op het eigen leven, en meer precies de interpretatie en definitie van het zelfbeeld. De klemtoon ligt dan op confrontaties met het eigen bestaan, de dood, zinloosheid, schuld, eenzaamheid en identiteit die in eerste instantie een ontregelend effect hebben en met gevoelens van onzekerheid gepaard gaan (Dwan & Willig, 2021; Van Bruggen et al., 2017). In tweede instantie leiden existentiële

gebeurtenissen tot zelfreflectie die vooral gericht is op het vinden van inzichten en gedrag waarin het zelfbeeld aangepast raakt op basis van deze incidenten. De term ‘existentieel’ zegt dus vooral iets over verschuivingen in de zelfreflectie die tot een andere evaluatie van het eigen bestaan leiden. Voor jongeren kunnen deze existentiële gebeurtenissen betrekking hebben op specifieke levenservaringen (*coming to age*), het ontdekken van genderidentiteit, het leveren van sportieve of intellectuele prestaties (*milestones*), het ontwikkelen van vriendschappen, het ontwikkelen van een morele missie, het aangaan van intieme relaties, veranderingen ervaren in commitment. Maar ook van belang zijn confrontaties met overlijden, scheiding van ouders, ziekte, pestgedrag, verlies van motivatie, vertrek uit het gezin, verhuizing. De lijst is eenvoudig uit te breiden, maar duidelijk is dat het om *life-defining events* gaat die ‘normaal’ zijn in de zin dat ze geen afwijkingen, disfuncties handicaps of ziektes betreffen, maar binnen de leefwereld wel

> **De term ‘existentieel’ zegt vooral iets over verschuivingen in de zelfreflectie die tot een andere evaluatie van het eigen bestaan leiden.**

een eigen taal, strategieën en vaardigheden behoeven.

Zingeving is een motivationele categorie en heeft betrekking op de energie die nodig is om waarde in het leven te ontdekken en zo bij te dragen aan een eigen levensovertuiging die het leven van doelstellingen voorziet. In de literatuur zijn tal van omschrijvingen te vinden die in onderzoek worden gehanteerd. Frank Martela en Michael Steger onderscheiden

daarbij bijvoorbeeld *coherence*, dat wellicht het meest correspondeert met 'verbinding' en het gevoel van verbondenheid; *purpose* of levensoriëntatie; en *significance* of waardetoekenning (Martela & Steger, 2016, 2023). Varianten van dergelijke dimensies zijn terug te vinden bij Aaron Antonovsky (Antonovsky, 1987; Erikson & Mittelmark, 2017) en Tatjana Schnell (Schnell, 2020, p. 7; Schnell & Danbolt, 2023). Ik vat ze samen in de volgende kenmerken van zinbeleving.

1. Identiteitsontwikkeling met optimale inzet van hun eigen persoonlijke capaciteiten, waarbij mentale vaardigheden weerspiegeld worden in een *sense of meaning*: waardenbeleving in en aan het eigen leven, eventueel mede aan de hand van expliciete keuzes in levensovertuiging.
2. Verantwoordelijkheidsbesef voor het eigen doelstellend, probleemoplossend en handelingsvermogen (*agency*), weerspiegeld in een *sense of purpose*: bewustzijn van het ertoe doen in het besef van verantwoordelijkheid voor opvattingen, keuzes en gedrag.
3. Vertrouwen in het toebehoren in persoonlijke zin (peer groups), sociale zin (de school), en institutionele zin (de samenleving als zodanig), weerspiegeld in een *sense of belonging*: ervaren van, en bijdragen tot een veilige en betrouwbare omgeving.

Jongeren staan in de adolescentiefase nog aan het begin van hun 'motivationale carrière', hetgeen impliceert dat hun *sense of meaning* – wat is belangrijk in mijn leven – nog volop in ontwikkeling is, en juist daarom zorg en ondersteuning vergt. Het 'ertoe doen' (*sense of purpose*) is voor jongeren eveneens belangrijk,

en vertegenwoordigt tegelijkertijd een moreel aspect van zingeving dat bijdraagt aan een verantwoorde taxatie van existentiële gebeurtenissen en het daarbij vertoonde gedrag. In

> *Geestelijke verzorging is qua zingeving vooral zorg voor levensmotivatie en die is bij uitstek relevant voor jongeren.*

de adolescentiefase staat het derde aspect van zingeving vooral centraal, namelijk het gaandeweg loskomen van thuis en een nieuwe *sense of belonging* vinden in alternatieve verbanden, zoals vriendschappen, sportclubs of intieme relaties. Geestelijke verzorging is qua zingeving vooral zorg voor levensmotivatie en die is bij uitstek relevant voor jongeren.

Spiritualiteit is een derde aspect van het geestelijk perspectief, waarin vooral morele en religieuze levensovertuiging centraal staan. Historicus Philip Sheldrake omschrijft spiritualiteit als volgt:

Yet, despite the fuzziness, it is possible to suggest that the word 'spirituality' refers to the deepest values and meanings by which people seek to live. In other words, 'spirituality' implies some kind of vision of the human spirit and of what will assist it to achieve full potential (Sheldrake, 2013, pp. 1-2).

Het geestelijk perspectief valt op basis van deze definitie dan te omschrijven als betrekking hebbend op achtereenvolgens de beleving van kernwaarden (*deep values and meanings*), het ondernemen van een zoektocht (*seek to live*), het huldigen van opvattingen over een bestemming van het menszijn (*human spirit*), het beroep op spirituele bronnen (*what*

will assist to achieve), en de oriëntatie op een eigen levensontwerp (*full potential*). Daarmee heeft de geestelijke dimensie vooral te maken met persoonsontwikkeling en de daarmee verbonden verantwoordelijkheid om in en met het oog op de eigen leefwereld zichzelf 'beter te beheren'. 'Spiritual care' valt dan te omschrijven als de zorg, hulp en steun bij de spirituele beleving van het menszijn, weerspiegelt in zingeving bij existentiële gebeurtenissen en mede geïnspireerd door levensbeschouwing (Schilderman, Fortcoming 2025).

Deze drievoudige omschrijving van een geestelijk perspectief weerspiegelt niet het gangbare begrippenkader in de geestelijke gezondheidszorg. Althans, 'geestelijk' wordt in de gezondheidszorg als een klinisch begrip van het mentale apparaat opgevat dat doorgaans in termen van aandoeningen en beperkingen wordt beschreven. Dat kan leiden tot een 'psychopathologisering' van problemen, waarbij het mentaal functioneren in technische taal en in 'negatieve' termen omschreven wordt, dat wil zeggen aan de hand van waargenomen deficiënties en afwijkingen die gezondheid of andere einddoelen van de zorg in de weg staan. Toch worden dergelijke betekenissen in de zorg ook steeds meer omgebogen naar 'positieve' streefdoelen, zoals in termen van geluk, welzijn en levenskwaliteit. Zo hanteren het Trimbosinstituut en het RIVM voor mentale gezondheid de volgende definitie:

Mentale gezondheid is de manier waarop je je houdt tot jezelf en tot anderen en hoe je omgaat met de uitdagingen in het dagelijks leven. Tegelijkertijd gaat het ook over hoe jij en anderen in de samenleving dit ervaren.

Gezondheid is volgens hen een multidimensionaal begrip met zowel negatieve aspecten (zoals angst) als positieve aspecten (zoals geluk). Dat resulteert in een concept van mentaal welzijn dat uit 18 'bouwstenen'

> Hebben scholen een taak om geestelijke verzorging in te richten en daarbij spirituele hulpbronnen te betrekken?

bestaat, geordend naar persoonlijke, sociale, functionele en perceptieve componenten (Van Bon-Martens, 2022). Dergelijke 'positieve' noties van geestelijke gezondheid sluiten goed aan bij de geschetste noties van geestelijke verzorging. Op dit moment worden in de geestelijke verzorgingspraktijk grote inspanningen geleverd om tot toetsbare competenties en kwalificaties te komen over zingeving in het interdisciplinair afstemmingsverkeer van de zorg. De overheid stelt daarvoor ook subsidies beschikbaar in het ZonMw-kader van stimulering eerstelijns geestelijke zorg, en dat bevordert de ontwikkeling van praktisch bruikbare kennis en vaardigheden die in diverse sectoren toegepast kunnen worden, zoals in huisartsenvoorzieningen (Baar-Poort, 2024), pleegzorg voor jongeren (Dam, 2024), en ggz (Lamerichs, 2024). Dergelijke grootschalige investeringen in eerstelijns geestelijke verzorging bieden eveneens mogelijkheden tot innovatie van het maatschappelijk begrip van de geest, en van de taal waarin daarover gesproken wordt.

De beleidsarena

Hebben scholen een taak om geestelijke verzorging in te richten, ervan uitgaande dat ze aandacht willen geven aan noties van existen-

tiële gebeurtenissen van hun leerlingen, dat ze de zingeving aan de levensfase van jongeren willen bevorderen, en daarbij spirituele hulpbronnen willen betrekken? Ik noem drie motieven om geestelijke verzorging op middelbare scholen in te stellen als het gaat om de behartiging van psychosociale problemen van jongeren.

Het eerste motief betreft de jeugdwet die zorg voor de godsdienst en levensovertuiging van jongeren aanmerkt als belang in de jeugdzorg. Dat lijkt een zwak argument, immers de secularisatie gaat demografisch door en juist voor jongeren is een beroep erop niet voor de hand liggend. Bovendien gaat het om een belang waarop slechts een beroep gedaan kan worden in residentieel verband en dat biedt de school doorgaans niet. Echter, de verwijzing gaat wel degelijk terug op een constitutioneel geborgd recht dat betrekking heeft op de vrijheid om als individu een eigen levensbestemming te kiezen. Enerzijds sluit dat direct aan op de missie van de jeugdzorg om jongeren een veilige context te bieden zodat zij verantwoordelijkheid kunnen dragen voor het eigen leven. Anderzijds appelleert het grondrecht aan de primaire vormingstaak van de school om de identiteitsontwikkeling van leerlingen te helpen ontwikkelen.

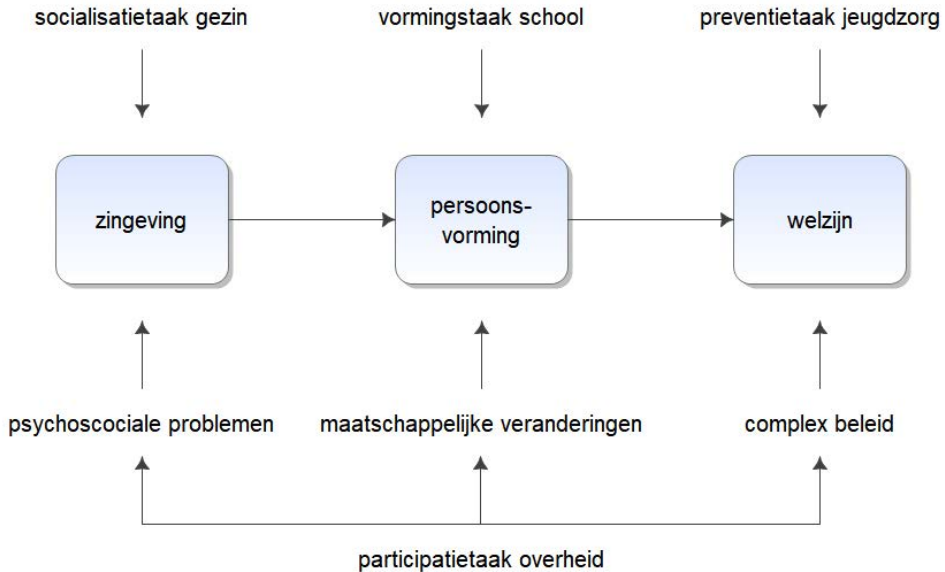
Een tweede motief voor de geestelijke verzorging van jongeren op scholen betreft de vrijheid van onderwijs. Artikel 23 van de Grondwet stelt dat de overheid weliswaar garanties moet bieden voor bekwaamheid en deugdelijkheid van het onderwijsaanbod, maar aan ouders komt het recht toe om de soort van opvoeding en onderwijs te kiezen voor hun kinderen, in het bijzonder waar het gaat om eigen godsdienst en levensbeschouwing en om gedeelde

waarden en normen van de rechtsstaat (Onderwijsraad, 2021). Voor scholen gaat het daarbij niet slechts om een kwestie van bestuurlijke belangenbehartiging tussen ouders, leerlingen, leerkrachten, en overheden, maar juist om de afstemming van de socialisatietaken van gezinnen en de vormingstaak van de school. Dat komt tot uitdrukking in het bieden van richtinggevende noties en in het aangeven wat van waarde is (Onderwijsraad, 2011). Een dergelijke afstemming van vormingstaken sluit goed aan bij de praktische competenties van geestelijk verzorgers, bijvoorbeeld waar het gaat om het verhelderen van eigen levensverhalen van leerlingen (Van den Berg & Scherer-Rath, 2023).

Ten slotte heeft een motief voor geestelijke verzorging aan scholen betrekking op de geestelijke verzorging thuis. De overheid subsidieert geestelijke verzorging in thuissituaties, waarmee de 24-uursnorm voor bekostiging van geestelijke verzorging in beginsel komt te vervallen. In het door VWS aangestuurde ZonMw-programma Kenniswerkplaats III wordt

> De overheid subsidieert geestelijke verzorging in thuissituaties, waarmee de 24-uursnorm voor bekostiging van geestelijke verzorging in beginsel komt te vervallen.

de zorg voor jongeren uitdrukkelijk genoemd als doelgroep en innovatiedoel van de regeling (ZonMw, 2024, p. 14). Juist omdat de geestelijke verzorging thuis de afstemming van zorgdomein en sociaal domein veronderstelt, is geestelijke zorg aan scholen typisch geïndiceerd om de existentiële en zingevingaspecten van psychosociale problemen bij jongeren te adresseren.

De drie motieven voor de inzet van geestelijk verzorgers aan scholen mogen wellicht overtuigend zijn, maar in welke beleidsarena komen geestelijk verzorgers terecht bij zo'n initiatief? Scholen bevinden zich in hun taakstelling naar jongeren in een complex institutioneel verband. Het volgende schema geeft enkele verantwoordelijkheden en problemen weer die daarbij in het geding zijn.

Zingeving, persoonsvorming en welzijn zijn doelen of taken van de leerling die passen bij de ontwikkelingstaak die met de adolescentie gegeven is, maar die vanwege verschillende ontwikkelingen onder druk staan. Zingeving betreft allereerst een verantwoordelijkheid van ouders en verzorgenden om te zorgen voor een goede primaire socialisatie en een goede afstemming daarvan op de secundaire

socialisatie zoals die grotendeels in scholen plaatsvindt. Deze taak wordt bedreigd door de pandemische omvang van de psychosociale problemen waarop ik eerder wees en waardoor de socialisatietaken van het gezin steeds meer onder druk komen te staan. De vormingstaak van de school is gericht op persoonsvorming en vertegenwoordigt daarmee een primaire verantwoordelijkheid van de school om de secundaire socialisatie van jongeren gestalte te geven. Deze taak wordt bedreigd door tal van maatschappelijke veranderingen die de ondersteuning van persoonsvorming tot een complexe taak maakt. Secularisering, individualisering en technologisering maken het moeilijk om terug te vallen op de vanzelfsprekend gedeelde kaders die de cultuur voor deze persoonsvorming steeds bood. Naast de vormingstaak staat de preventietaak van de

jeugdzorg waarbij de zorgplicht van de school garanties vraagt voor het welzijn van leerlingen. Het streefdoel van welzijn staat onder druk vanwege de complexiteit van het beleid waarin jeugdzorg, gemeente, school en ouders tegelijkertijd betrokken zijn. Ook de overheid is aan zet, tenminste in de onderkenning van haar participatietaak om partners met elkaar in gesprek te brengen, zowel als het gaat om de einddoelen van zingeving, persoonsvorming en welzijn, als het adresseren van de problemen die zich daarbij voordoen. Dat maakt de beleidsarena extra complex omdat de overheid met politieke en economische maatstaven werkt waarin school en onderwijs slechts een van de belangen vertegenwoordigen.

Het is de vraag wie er in deze beleidsarena zit te wachten op nieuwe professionals, naast de leerkracht, de mentor, een remedial teacher, en diverse andere ondersteuners. De bestuurlijke taken van scholen zijn al complex, de financiële middelen niet overvloedig en een tekort aan personeel dwingt al tot indikking van allerlei bestaande taken. Voegt de geestelijk verzorger daar wel wat aan toe?

Enerzijds betreffen deze vragen zaken die ook aan de betreffende actoren voorgelegd moeten worden. Welke zingevingsvragen doen zich voor bij jongeren en hun ouders, en door welke existentiële gebeurtenissen worden ze op de proef gesteld? Wat zijn de opvattingen over persoonsvorming bij het personeel van scholen in het licht van hun vormingstaak, en welke spirituele bronnen weten ze daarvoor aan te spreken bij henzelf en hun leerlingen? Hoe wordt in de jeugdzorg nagedacht over positieve einddoelen van zorg, en hoe kunnen ze daarin aansluiten op het domein van geestelijk verzorgers? Onderzoek op dit terrein is een

eerste vereiste om een verantwoorde afwegingen te maken bij de vraag of, waar en hoe een geestelijk verzorger bij scholen inzetbaar is.

Anderzijds hebben vragen over de inzet van geestelijk verzorgers te maken met de doeliëntaties van hun professionele bijdrage. De kennisvraag luidt hier hoe de taken van geestelijk verzorgers in termen van valide competenties omschreven worden en ook goed afgestemd kunnen worden op de taakstellingen van andere actoren van, binnen en buiten de school. Zoals voor elk werkveld in de geestelijke verzorging geldt, kan verwezen worden naar de beroepstandaard van geestelijk verzorgers, die in de betreffende velden ook generieke rechtskracht heeft. Dat laat onverlet dat ook meer specifieke competenties én kwalificaties noodzakelijk zijn om het ingewikkelde veld van de school te kunnen betreden. Verkennend onderzoek naar streefdoelen is daarbij van belang. Op het microniveau van de zorg gaat het om het onderkennen en begeleiden van persoonsontwikkeling en zingevingsthema's bij de leerling, waarbij welzijn een maatstaf moet zijn. Op het mesoniveau van de school kunnen geestelijk verzorgers door middel van coaching van leerkrachten en mentoren steun bieden bij het aanspreken van leerlingen op hun *life-skills*. Overigens kunnen ze eveneens de typische discussie over levensbeschouwelijke veranderingen op leerkrachtniveau begeleiden; iets waar veel expertise over bestaat. Ook op het macroniveau van beleidsontwikkeling en -advies van schoolleiders en -teams bestaat vakkennis, met name in de godsdienstepedagogiek, waaraan de rijke ervaring en deskundigheid kan worden toegevoegd die inmiddels opgedaan is in de (leer)netwerken van geestelijke verzorging thuis. Aandacht voor de afstemmingstaak van

gezin, zorg en school draagt aldus in potentie bij tot een verminderd beroep op de geestelijke gezondheidszorg. Het bevordert zo preventiebeleid bij mentale problemen van leerlingen en vermindert het beroep op tweedelijns ggz-zorg. Zoals gezegd is voortgaand onderzoek noodzakelijk en voordat introductie van geestelijke verzorging kansrijk is, is er nog een lange weg te gaan.

Plaatsbepaling

In deze bijdrage ben ik gestart door aandacht te vragen voor de toegenomen psychosociale problematiek onder jongeren, zoals die ook in scholen steeds meer aan te treffen valt. Door de vraag te stellen naar de mogelijke bijdrage van geestelijk verzorgers bij het signaleren en helpen hanteren van deze problemen komt een ander concept van geestelijke problematiek naar voren dan die van mentaal (dis-)functioneren. Aandacht voor existentiële gebeurtenissen, de impact daarvan op zingeving, en de mogelijke betekenis van spirituele hulpbronnen daarbij, veronderstelt een andere taal, andere vaardigheden, en ook een andere discipline die de psychosociale problematiek vanuit geesteswetenschappelijke kant belicht. Onderwijsinstellingen zijn gediend met de beste voorwaarden om zowel hun vormingstaak als hun zorgplicht vanuit een breed begrip van geestelijke zorg gestalte te geven.

Vooralsnog is de geestelijke verzorging in de jeugdzorg volstrekt onderontwikkeld. Het werkveld is binnen de beroepsverenging van geestelijk verzorgers (VGVZ) in omvang het kleinste, met een miniem aantal daadwerkelijk aangestelde geestelijk verzorgers in de jeugdzorg. Een structurele toegang van geestelijke

verzorging tot jeugdzorg is het meest kansrijk in scholen en kan daarbij aansluiten op zowel constitutionele uitgangspunten als op uitgangspunten van vormingstaak en zorgplicht. Dat geestelijk verzorgers daarbij in een interdisciplinair pedagogische omgeving komen te werken is de beste garantie voor hun rendement. Ook in hun talrijke andere werkvelden bewijzen geestelijk verzorgers telkens weer dat ze in kleine aantallen formidabele en breed gewaardeerde resultaten weten neer te zetten. Jongeren verdienen dit type aandacht en scholen lijken een kans te missen als ze daarvoor geen geestelijk verzorgers inzetten.

Literatuur

- Antonovsky, A. (1987). *Unraveling the Mystery of Health: How People Manage Stress and Stay Well*. Wiley. <https://books.google.com.au/books?id=6HVHAAAAMAAJ>.
- Baar-Poort, C. (2024). *Ruimte voor Zingeving. Kennissynthese brancheproject huisartsen en praktijkondersteuners*. <https://kennispleinzingeving.nl/content/66-kennissyntheses-branches>.
- Berg, M.C. van den, Scherer-Rath, M. (2023). Zingeving en contingentie in het levensverhaal van adolescenten: Een kwalitatief pilotonderzoek naar betekenisgeving bij adolescenten in het voortgezet onderwijs. *Religie & Samenleving*, 18(2), 104-132. <https://doi.org/10.54195/RS.14875>.
- Bon-Martens, M.K.M. van, Hipple Walters, B., Shields-Zeeman, L., Brink, C. van den. (2022). *Delphistudie 'Definitie Mentale Gezondheid'*. Trimbos Instituut. <https://www.trimbos.nl/wp-content/uploads/2022/05/AF1981-Achtergronddocument-Delphistudie-Definitie-Mentale-Gezondheid.pdf>.
- Bruggen, V. van, Klooster, P. ten, Westerhof, G., Vos, J., Kleine, E. de, Bohlmeijer, E., Glas, G. (2017). The Existential Concerns Questionnaire (ECQ)-Development and Initial Validation of a New Existential Anxiety Scale in a Nonclinical and Clinical Sample. *J Clin Psychol*, 73(12), 1692-1703. <https://doi.org/10.1002/jclp.22474>.
- CANS. (2024). *Suicidecijfers 2023: daling onder mensen van middelbare leeftijd, blijvende zorgen over jongeren*. <https://www.113.nl/actueel/suicidecijfers-2023-daling-onder-mensen-van-middelbare-leeftijd-blijvende-zorgen-over>.
- CBS. (2021). *Mentale gezondheid in eerste helft 2021 op dieptepunt*. <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2021/35/mentale-gezondheid-in-eerste-helft-2021-op-dieptepunt>.
- Dam, N. van, Meer, Tj. van der, Stikma, E. (2024). *Zinnvolle ondersteuning in de pleegzorg. Een kennissynthese over zingeving bij pleegjongeren, pleegouders en ouders en de zorg voor zingeving*

- door pleegzorgprofessionals. <https://kennispleinzingeving.nl/content/66-kennisyntheses-branches>.
- Dopmeijer, J.M. (2020). *Running on empty. The impact of challenging student life on wellbeing and academic performance*. Universiteit van Amsterdam.
 - Dwan, C., Willig, C. (2021). Existential uncertainty in health care: A concept analysis. *J Eval Clin Pract*, 27(3), 562-570. <https://doi.org/10.1111/jep.13536>.
 - Eriksson, M., Mittelmark, M.B. (2017). The Sense of Coherence and Its Measurement. In M.B. Mittelmark, S. Sagy, M. Eriksson, G.F. Bauer, J.M. Pelikan, B. Lindström, G.A. Espnes (eds.), *The Handbook of Salutogenesis* (pp. 97-106). Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-319-04600-6_12.
 - Jonker-Verwey-Instituut. (2024). *Mentale gezondheid van jongeren en studenten in Nederland. Een overzicht van trends en verklarende factoren*. https://www.verwey-jonker.nl/wp-content/uploads/2024/04/223460_Mentale-gezondheid.pdf.
 - Keynejad, R., Spagnolo, J., Thorncroft, G. (2021). WHO mental health gap action programme (mhGAP) intervention guide: updated systematic review on evidence and impact. *Evidence Based Mental Health*, 24(3), 124-130. <https://doi.org/10.1136/ebmental-2021-300254>.
 - Kregting, J. (2021). *Eindnotitie Impact van Corona op de Radboud Universiteit*. KASKI.
 - Lamerichs, J., Loon, E. van, Wijk, L. van, Slooten, M., Weerman, A. (2024). *Zorg voor Zingeving in de GGZ. Kennissynthese*. <https://kennispleinzingeving.nl/content/66-kennisyntheses-branches>.
 - Martela, F., Steger, M.F. (2016). The three meanings of meaning in life: Distinguishing coherence, purpose, and significance. *The Journal of Positive Psychology*, 11(5), 531-545. <https://doi.org/10.1080/17439760.2015.1137623>.
 - Martela, F., Steger, M.F. (2023). The role of significance relative to the other dimensions of meaning in life – an examination utilizing the three dimensional meaning in life scale (3DM). *The Journal of Positive Psychology*, 18(4), 606-626. <https://doi.org/10.1080/17439760.2022.2070528>.
 - Nederlands-Jeugd-Instituut. (2020). *Werken aan mentale gezondheid van jongeren. Adviezen voor gemeenten tijdens de coronacrisis*. <https://www.nji.nl/coronavirus/mentale-gezondheid-van-jongeren#publicatie-werken-aan-mentale-gezondheid-van-jongeren>.
 - Onderwijsraad. (2011). *Onderwijs vormt*. <https://www.onderwijsraad.nl/binaries/onderwijsraad/documenten/adviezen/2011/03/29/onderwijs-vormt/onderwijs-vormt.pdf>.
 - Onderwijsraad. (2021). *Grenzen stellen, ruimte laten. Artikel 23 Grondwet in het licht van de democratische rechtstaat*. <https://www.onderwijsraad.nl/binaries/onderwijsraad/documenten/adviezen/2021/10/05/grenzen-stellen-ruimte-laten/OWR+Grenzen+stellen%2C+ruimte+laten.pdf>.
 - RIVM. (2023). *Monitor Mentale gezondheid en Middelengebruik Studenten hoger onderwijs* <https://www.trimbos.nl/wp-content/uploads/2023/11/AF2137-Monitor-Mentale-gezondheid-en-Middelengebruik-Studenten-hoger-onderwijs-.pdf>.
 - Schilderman, H. (Forthcoming 2025). Spirituality. Concept, Practice, Care and Training. *Psyche en Geloof*.
 - Schilderman, H., Kregting, J., Scherer-Rath, M., Riegel, U., Unser, A. (2023). COVID-19, Meaning and Mental Health in Higher Education: An International Comparison. *Journal of Empirical Theology*, 37(1), 1-25. <https://doi.org/https://doi.org/10.1163/15709256-20231143>.
 - Schilderman, J.B.A.M. (2009). *Wat is er geestelijk aan de geestelijke zorg? Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar Religies en Zorg aan de Faculteit der Religiewetenschappen van de Radboud Universiteit Nijmegen op vrijdag 15 mei 2009*. Radboud Repository. <http://hdl.handle.net/2066/82275>.
 - Schnell, T. (2020). *The Psychology of Meaning in Life*. Taylor & Francis. <https://books.google.com.au/books?id=CF3vDwAAQBAJ>.
 - Schnell, T., Danbolt, L.J. (2023). The Meaning and Purpose Scales (MAPS): development and multi-study validation of short measures of meaningfulness, crisis of meaning, and sources of purpose. *BMC Psychology*, 11(1), 304. <https://doi.org/10.1186/s40359-023-01319-8>.
 - Servili, C. (2012). An international perspective on youth mental health: the role of primary health care and collaborative care models. *J Can Acad Child Adolesc Psychiatry*, 21(2), 127-129. https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3338179/pdf/ccap21_2p0127.pdf.
 - Sheldrake, P. (2013). *Spirituality: a brief history* (2nd ed.). John Wiley & Sons.
 - VGVZ (2016). *Beroepsstandaard geestelijk verzorger*, <https://vgvz.nl/wp-content/uploads/2018/07/Beroepsstandaard-2015.pdf>.
 - WEF. (2020). *A Global Framework for Youth Mental Health*. World Economic Forum. https://www3.weforum.org/docs/WEF_Youth_Mental_Health_2020.pdf.
 - WHO. (2021). Mental health of adolescents. <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/adolescent-mental-health>.
 - ZonMw. (2024). *Addendum programma Zingeving en Geestelijke verzorging 2024-2028*. <https://www.zonmw.nl/sites/zonmw/files/2024-07/Addendum-programma-Zingeving-en-Geestelijke-verzorging.pdf>.

Zingeving behoeften en -vraagstukken van jongeren in het voortgezet speciaal onderwijs

Soms, 's nachts, in het diepst van de nacht, als ik dan wakker ben... Dan denk ik: hoe ben ik hier gekomen? Waarom? Wat doe ik hier eigenlijk? (MILAN, 15 JAAR)

Er wordt veel gesproken over jongeren en zingeving. Wat zeggen zij zelf? Wat zijn hun behoeften en vraagstukken als het om zingeving gaat? Onlangs deed ik onderzoek in het kader van de Master Geestelijke Verzorging aan de Radboud Universiteit naar de zingeving behoeften en -vraagstukken die spelen bij jongeren binnen het voortgezet speciaal onderwijs (vso), hoe daarin (al dan niet) werd voorzien en welke rol een geestelijk verzorger hierin zou kunnen spelen binnen deze vorm van onderwijs. Met dit artikel geef ik graag een inkijk in de belangrijkste bevindingen van het onderzoek.

Jongeren in het vso

Vrijwel alle jongeren zijn gedurende hun adolescentie bezig met levensvragen en betekenisverlening. Hiermee bezig zijn is een natuurlijk onderdeel van de fase waarin zij verkeren: jongeren proberen hun nieuwe intellectuele mogelijkheden toe te passen op morele waarden, politiek en religie (Delfos, 2004). Maar jongeren in het vso dragen meestentijds een flinke last met zich mee: ze zijn behept met een combinatie van (psychische) stoornissen, concentratieproblemen, internaliserend of juist externaliserend gedrag en/of een disharmonisch ontwikkelingsprofiel (Warrens, de Boer & Bijstra, 2023). Tel daarbij

op dat veel van deze jongeren in hoge mate te maken hebben met verlieservaringen die voortkomen uit uithuisplaatsing of ondertoezichtstelling, maar ook 'kleiner': een jongere binnen het vso heeft meestentijds niet voor deze school gekozen en wordt dus weggehaald bij (school)vrienden en familieleden. Vso-scholen zijn vaak niet in de buurt, wat betekent dat de jongere met de taxi naar school moet komen (verlies van autonomie, vrijheidsbeperking), om nog maar te zwijgen over het 'gezichtsverlies', wanneer je in je omgeving moet toegeven dat je naar een vso moet vertrekken omdat het op een reguliere school 'niet lukt'. Kortom, jongeren in het vso vormen een

bijzondere, zeer kwetsbare groep die al veel hebben meegemaakt in hun leven.

Voor mijn onderzoek interviewde ik 34 leerlingen in de leeftijd van 14 tot en met 18 jaar en 18 personeelsleden (docenten, pedagogisch medewerkers, directie) van vso-scholen in Noord-Brabant en Limburg. Op basis van de analyse van de gegevens die ik met de interviews ophaalde, presenteer ik hieronder een aantal belangrijke inzichten over hun zingevingsbehoeften en -vraagstukken.

Identiteit en stigma

Wat Van den Bulk zegt over sociale identiteit en stigma slaat de spijker op zijn kop wanneer het gaat over jongeren binnen het vso:

Wanneer de sociale identiteit door een stigma kwetsbaarder is, ontstaat er een sterkere afhankelijkheid van de mening van anderen over wie men is en wat men waard is. Er ontstaat een grotere gevoeligheid voor respect, niet alleen individueel, maar ook als groep is men gevoeliger voor, en afhankelijker van de waardering van anderen. De behoefte aan het handhaven van een positief zelfbeeld, het individueel of collectief zelfhandhavingsmotief, is waarschijnlijk sterker in situaties waarin de persoon geen mogelijkheid ziet om de eigen situatie te verbeteren en waarbij het om een gedwongen situatie gaat die men moeilijk kan verlaten. Dit kunnen situaties zijn die angst oproepen, die bedreigend zijn of uitzichtloos (Van den Bulk, 2011).

Het stigma van vso-leerlingen is dat 'er moet wel iets mis met je zijn als je op het vso zit' (De Boer, Warrens & Bijstra, 2023). Tel hierbij op dat jongeren het idee hebben dat spreken over zingeving 'zweverig' en 'raar' is en dat er, zeker

in ingewikkelde thuissituaties, weinig ruimte is om hierover te spreken, en je hebt een prachtig pakket waardoor jongeren er niet aan toekomen om het gesprek aan te gaan.

Individualisering en pragmatisme

"In de huidige maatschappij," zo zegt Versantvoort (2022), "staat het individu centraal, samen met pragmatisme: het leven is gericht op cijfers, nut, prestaties, efficiëntie en zelfbepaling."

Deze maatschappelijke context heeft ook gevolgen voor de invulling van onze zingevingsbehoeften: door individualisering zijn mensen steeds meer op zichzelf aangewezen wanneer het gaat over betekenisverlening en zingeving en door het pragmatisme blijft zingeving steeds vaker op het alledaagse niveau 'hangen' en wordt het instrumenteel benaderd. Voor velen gaat 'zingeving' in eerste instantie over zaken als: 'doelen bereiken', 'diploma behalen' en 'het vinden van een goede baan'. Aan de oppervlakte gaan gesprekken met jongeren vaak over het verdienen van geld, de hoogte van materiële waarden en het aantal likes op sociale media. Wie er echter in slaagt om door te vragen, ontlokt ook andere voorstellingen bij jongeren.

Zingevingsbehoeften van jongeren

En nu de jongeren zelf. Jongeren geven aan dat zij wel degelijk behoefte hebben aan gesprekken over zingeving, hoewel zij hier niet altijd specifiek naar vragen. Dit heeft te maken met de algehele kijk op spreken over zingeving: jongeren hebben het idee dat dit 'zweverig' of 'raar' is en beginnen er dan maar niet over. Daarnaast is er in de (vaak ingewikkelde) thuissituatie weinig ruimte om hierover te spreken.

Anders gezegd: volwassenen stellen niet altijd (vaak niet) de goede vragen aan jongeren. Ruim een derde van de geïnterviewde jongeren gaf aan dat zij over zingeving op school zou willen praten en dat het hen niet zo veel uitmaakt wie met hen spreekt. Wel geven ze aan duidelijke behoeften te hebben als het gaat over de attitude van de gesprekspartner: vertrouwelijkheid, begrip tonen, maar vooral goed luisteren. En met 'goed luisteren' bedoelen zij niet het bieden van een luisterend oor, zoals Jessie (17 jaar) opmerkte: "dan maken ze ruimte voor een gesprek, maar vervolgens moet er direct een oplossing op tafel komen". De jongeren willen dat je samen met hen stilstaat bij hetgeen zij te vertellen hebben. Kortom: jongeren hebben behoefte aan volwassenen (alook leeftijdsge-noten) om te spreken over zingeving, mits zij hen de goede vragen stellen en goed kunnen luisteren.

Zingevingaanbod op school

Eén van de docenten zei tijdens het interview:

Wij leven in een prestatiecultuur waar te weinig ruimte is voor zingeving, spiritualiteit en bewustwording. Ratio is in onze cultuur sterk op de voorgrond. Het is zo belangrijk dat jongeren leren dat juist zingeving, gevoelens en emoties van essentieel belang zijn in het leven.

Het gros van de geïnterviewde personeelsleden vindt het bezig zijn met zingeving-behoeften en -vraagstukken een pedagogische opdracht van de school. Toch geeft het overgrote deel aan dat zij dit zelf meestentijds niet oppakken gedurende de schooldag. De belangrijkste reden die genoemd werd was het gebrek aan kennis, vaardigheden en onder-

steuning hierin. Maar ook werkdruk, tijd en ruimte waren veelgenoemde items.

Gelukkig zijn er af en toe wel zingevingsgesprekken op school. Een enkele docent snijdt een zingevingsonderwerp aan door een prikkelende vraag te stellen ('wat denken jullie dat er na de dood is?'), maar ook als onderdeel van sociale vaardigheidstraining of lessen maatschappijleer en burgerschap, om jongeren te leren een mening te formuleren, naar elkaar te leren luisteren en om bewustwording van verschillende normen en waarden te creëren. Wanneer een jongere tijdens een willekeurige les een zingevingsvraag stelt, proberen de meeste docenten daar even op in te gaan. Zo zei een docent:

Leerlingen vinden in elk vak wel iets dat hen prikkelt en aanzet tot het stellen van andere vragen. Als dit aan bod komt, dan neem ik de tijd en laat ik mijn lesdoel varen, want dit is veel belangrijker.

Een geestelijk verzorger op school

Uit mijn onderzoek komt naar voren dat jongeren wel degelijk behoeften hebben aan begeleiding en gesprekken wanneer het gaat om zingeving en dat onderwijspersoneel het belang ervan inziet om dit op school vorm te geven. Geestelijk verzorgers zouden hier uitermate geschikt voor zijn, om dat zij vaardigheden en attitudes bezitten om inzicht te krijgen in wat er speelt bij jongeren en hen te helpen tot bewustwording daarvan.

Hoe ik het voor me zie? Ik zie een 'reizende geestelijk verzorger'. Al dan niet direct verbonden aan een schoolorganisatie, die structureel een of enkele dagen per week aanwezig is op verschillende scholen. Deze reizende geestelijk verzorger is zichtbaar binnen de organisatie

voor zowel de jongeren als het personeel. Het is iemand met de juiste attitude en die oprecht is in zijn contact met de ander. Als jongeren voelen dat je dit oprecht doet, dan maakt het meestentijds niet uit of je een vertrouwd gezicht bent of niet; het gaat erom dat je betrouwbaar bent. Deze geestelijk verzorger kan een breed scala aan ondersteuning bieden; los van individuele- of groepsgesprekken met jongeren, zou er ruimte moeten zijn om het personeel te ondersteunen. Te denken valt aan inzicht bieden in de zingewereld van jongeren, adviseren over interessante gespreksthema's en achtergrondinformatie, inzicht bieden in gespreksvaardigheden en de juiste luisterattitude, samen met personeel reflecteren op door hen gevoerde gesprekken of lessen, maar (indien de geestelijk verzorger in kwestie affiniteit en ervaring heeft met groepsdynamica) zou er zelfs ruimte mogen zijn voor het aanbieden van gastlessen over bepaalde thema's, waarna de docent (ondersteund door de geestelijk verzorger) het gesprek hierover aangaat met de groep.

Verder is er tijdens de interviews gesproken over wie deze geestelijk verzorger zou moeten zijn: een bekende van de leerlingen, docent met GV-taak, iemand van buitenaf? Moran (2014) zegt hierover dat in Ierland de geestelijk verzorger op school zich juist verre houdt van lesgeven, om zo rolverwarring en -spanning te voorkomen. Of dat in Nederland ook zo past, moet nader onderzocht worden.

Het gesprek over zingewereld als vrijplaats

Het onderwijspersoneel ziet wel heil in het aanbieden van geestelijke verzorging op school. Voor hen zitten de voordelen, los van de ondersteuning die geboden kan worden,

met name in de ruimte die een geestelijk verzorger heeft, in tegenstelling tot de mentoren zelf, die door hoge werkdruk en volle klassen weinig ruimte voelen voor zingewereldsgesprekken. En dan wordt ook de vrijplaats genoemd: jongeren binnen het vso hebben veel gesprekken en begeleiding, meestentijds gekoppeld aan behandelplannen, doelen en een grote groep betrokkenen. Ze voelen hierdoor niet altijd de ruimte en veiligheid om alles te delen wat er in hen omgaat. Binnen de vrijplaats is er vrijheid om zaken bespreekbaar te maken, zonder dat dit direct terugkomt in een ontwikkelplan of doorgegeven wordt aan andere volwassenen en zo'n gesprek wordt vermoedelijk anders ervaren door de jongere en zal de drempel verlagen om moeilijke onderwerpen, maar zeker ook zingewervraagstukken te bespreken.

Hierdoor wordt die vrijplaats tegelijkertijd als een punt van zorg gezien door het personeel: met name onder mentoren heerst de angst dat jongeren 'onder de radar doorvliegen' en dat zij niet op tijd kunnen ingrijpen.

Een verrijking van het onderwijs

Hoe prachtig zou het zijn als (vso-)scholen een geestelijk verzorger in dienst zouden nemen? Iemand die de ruimte heeft om samen met de jongeren stil te staan bij ervaringen, zingewervragen en -behoeften. Die het personeel ondersteunt wanneer een zingewervraag de kop opsteekt tijdens een les (want dat gebeurt!), maar hen ook handvaten aanbiedt om hier zelf mee aan de slag te gaan.

Uit een onderzoek dat Ipsos I&O deed in opdracht van *Trouw*, kwam naar voren dat zingewereld belangrijk is voor jongeren, meer nog dan voor andere leeftijdsgroepen (Van Beek,

et al., 2024). Een geestelijk verzorger bezit vaardigheden en attituden om beter inzicht te krijgen in wat er speelt bij de jongere en in zijn levensverhaal, maar nog belangrijker is het inzicht wat de jongere verkrijgt over zichzelf, zijn levensverhaal, zingeving, visies en meningen.

Daarnaast kan een geestelijk verzorger helpen bij het creëren van bewustwording met betrekking tot de luisterattitude waar jongeren behoefte aan hebben en het personeel inzicht geven in wat zij daarin kunnen betekenen, zodat ook in het 'alledaagse' het contact en de gespreksonderwerpen meer diepgang kunnen krijgen. Mijns inziens zou dit een verrijking van het onderwijs zijn.

Literatuur

- Beek, M. van, Steenhuis, P.H., Huisman, J. (2024). Waarom vooral jongeren zoeken naar zingeving. 'Mijn generatie heeft behoefte aan stabiliteit'. *Trouw*, 18 november 2024.
- Boer, A. de, Warrens, M., Bijstra, J. (2023). *Symbiose in het voortgezet speciaal onderwijs: onderzoek naar vormgeving van symbiose, opbrengsten van, en ervaringen met symbiose*. Nationaal Regieorgaan Onderwijsonderzoek.
- Bulk, L. van den (2011). *Later kan ik altijd nog worden wat ik wil*. Garant-Uitgevers.
- Delfos, M. (2004). *Communiceren met pubers*. Symposium in Abdij van Postel, Martine Delfos.
- Moran, Á. (2014). *The rationale for school chaplaincy in Ireland*. Dublin City University.
- Smeets, W., Nahar, J., Hijweege, N. (2015). Zingeving bij jongeren in de onderbouw van het vmbo. *Psyche en Geloof*, 26, no. 3.
- Versantvoort, M. (2022). *Zin verzoet de arbeid: over arbeid en zingeving in een paradoxale samenleving*. Protestantse Theologische Universiteit Groningen.
- Warrens, M., Boer, A. de, Bijstra, J. (2023). *De invloed van leerling- en schoolkenmerken op de prestaties en ontwikkeling van leerlingen met extra ondersteuningsbehoefte in het (voortgezet) speciaal onderwijs*. GION Onderzoek/Onderwijs.

Zingeving

Van persoonlijke opdracht naar maatschappelijke verantwoordelijkheid

De moderne cultuur wordt getekend door individualisme, betekenisloosheid en instrumentalisering. Het is niet verwonderlijk dat juist deze culturele kenmerken mede debet zijn aan de afname van het mentale welbevinden van jongeren. De ervaring van zinloosheid hangt samen met de individualisering van het leven. In dit artikel stellen we daarom dat het herontdekken van gemeenschappelijkheid en verantwoordelijkheid een sleutel is om het leven als zinvol te ervaren. Het onderwijs kan, als brug tussen gezin en samenleving, een cruciale rol vervullen om jongeren met gemeenschappelijkheid, verantwoordelijkheid en betekenisgeving in aanraking te brengen.

Jongeren ervaren een gebrek aan zingeving', kopte een artikel in het *Financieel Dagblad* in december 2024. Hoewel het welzijn van Nederland bijna het hoogst is van Europa 'nemen vooral onder jongeren gevoelens van onbehagen toe. In Nederland lijdt een op de vijf jongeren aan angst en depressie: forse cijfers, zegt het Trimbos-instituut' (Van Os, 2024). Het artikel concludeert dat in veel opzichten de gevoelens van leegte en onzekerheid niet zozeer een probleem van jongeren zelf zijn, maar dat deze gevoelens voortkomen 'uit het feit dat voorgaande generaties alle existentiële zekerheden bij het grofvuil hebben gezet. Het is lastig om jongeren zingeving

bij te brengen als we zelf niet weten wat die zin is' (Van Os, 2024).

Deze ervaring van jongeren in de moderne cultuur is aanleiding om de vraag naar de mogelijkheid van zingeving te stellen. In dit artikel benaderen we de vraag naar zingeving vanuit een politiek-maatschappelijk perspectief en onderzoeken we welke rol het onderwijs in de zoektocht naar zin kan vervullen. Allereerst zien we in dit artikel welke denkkaders dominant zijn in de context van de moderniteit. In onze tijd staan nadrukkelijk het subject en de persoonlijke ervaring centraal. En die persoonlijke ervaring wordt gekenmerkt door een gevoel van verlies en betekenisloosheid. Aan

de hand van, met name, Charles Taylor brengen we het gegeven van individualisme en de ervaring van betekenisloosheid in verband met instrumentele rationaliteit.

Vervolgens bestuderen we hoe deze ontwikkelingen onze perceptie sturen van wat een waardevol leven is. Betekenisloosheid, individualisering, instrumentalisering, neoliberalisering staan niet los van wat we meritocratie zijn gaan noemen. In de volksmond: de prestatie-maatschappij. Jongeren ervaren dat hun mentale gezondheid onder druk staat en brengen dit in verband met deze prestatiecultuur.

Een eerste stap naar het ervaren van zin zou samen kunnen hangen met een nieuwe waardering van gemeenschappelijkheid en een appel op verantwoordelijkheid. Dat onderzoeken we tot slot in dit artikel.

De betekenisloze wereld

De fundamentele filosofische vraag is de vraag naar betekenis (Scruton, 1994: 9). De vraag naar betekenis is juist in de moderne filosofie urgent geworden doordat de ervaring van betekenisloosheid centraal komt te staan. Dat begint al bij de ervaring van existentiële isolatie en vrees van Blaise Pascal in de 17e eeuw. Een ervaring die door de Deense filosoof Søren Kierkegaard tot uitgangspunt van zijn filosofie wordt gemaakt. In zijn filosofie benadrukt hij het belang van de unieke en concrete hartstochten van het existierende individu boven elke abstracte of objectieve waarheid (Aho, 2020: xi).

De Franse schrijver Albert Camus brengt betekenisloosheid in verband met de ervaring van het absurde. Het absurde ontstaat volgens hem uit de confrontatie van de mens die vraagt, en de wereld die op een onredelijke

wijze zwijgt (Camus, 2013: 42). Vanaf het prille begin van de moderne filosofie is een leidende gedachte dat er ruimte zit tussen het individu, zijn ervaring en de werkelijkheid om hem heen. Het individu is op zichzelf teruggeworpen. Dat begint al bij de vader van de moderne filosofie, René Descartes, die de mogelijkheid tot zekerheid in de mens zelf legt: 'ik denk, dus ik besta'. Ik word zelf het uitgangspunt van het denken over de wereld. Zoals we hierboven al zagen heeft een filosoof als Kierkegaard het individu en zijn ervaring verder centraal gesteld. Als hij spreekt over de 'sprong' of 'beweging' van het geloof is dat een sprong van het individu. De grond van dat geloof ligt in het individu, en hij zal moeten besluiten tot die persoonlijke en existentiële keuze. De vervreemding van het individu ten opzichte van de werkelijkheid als zodanig is op verschillende momenten in de moderne filosofie terug te vinden. Martin Heidegger spreekt over het individu als in het bestaan geworpen, Jean Paul Sartre heeft het over de ervaring van walging en Simone de Beauvoir over ambiguïteit.

Deze wending naar het individu is niet alleen iets van de seculiere samenleving tegenover een religieus wereldbeeld. Ook in de geloofsleer van Johannes Calvijn zien we de geest van de 'nieuwe tijd' waarin de enkeling op zichzelf wordt gesteld en waarbij van de nood der eenzaamheid de deugd van de individuele verantwoordelijkheid voor God wordt gemaakt, aldus emeritus-hoogleraar ethiek Frits de Lange in een studie over individualisme (De Lange, 1989: 103). Volgens De Lange is Calvijs leer van de predestinatie de meest uitgesproken uiting van dit radicale individualisme.

De predestinatieleer stelt dat God al voor de schepping van de wereld heeft beslist over de

uitverkiezing – of verwerping – van het individu. De Duitse socioloog Max Weber betoogt dat de 'pathetische onmenselijkheid' van deze leer moet leiden tot een gevoel van 'innerlijke eenzaamheid van het individu' (Weber, 2012: 78). De Lange stelt dat in dit denken het individu al geïsoleerd is van zijn sociale gemeenschap en traditie nog voordat hij is geboren (De Lange, 1989: 103).

Weber beschrijft, in het licht van de ontwikkelingen in het protestantse denken, hoe de wereld onttoverd is en hoe dit de isolatie van het individu van de verlossing beïnvloedt (zie ook Taylor, 2007: 77-80). Weber stelt dat vanaf dit moment niet alleen geen magie, maar helemaal geen middelen meer overblijven om Gods genade af te smeken voor degenen aan wie God besloten heeft zijn genade te onthouden (Weber, 2012: 78). Zelfs in de verlossing staat het individu er alleen voor. Het collectief van de middeleeuwse kerk, waardoor men in gemeenschap deelgenoot werd van de verlossing, bestond niet meer. Het individu staat in de moderne tijd persoonlijk voor de grote opdracht om in een betekenisloze wereld zelf zin aan het leven te geven.

De geïndividualiseerde samenleving

In de moderniteit wordt het individu op zichzelf teruggeworpen. Het leven individualiseert. De Canadese filosoof Charles Taylor brengt individualisering in verband met wat hij de malaises van de moderne tijd noemt (Taylor, 1991: 1). Taylor bedoelt dan individualisering, onttovering – verlies van betekenis – en het primaat van de 'instrumentele rede'. Dat 'primaat' betekent dat de organisatie van de samenleving ons dwingt keuzes te maken die voortvloeien uit het dominante paradigma van

de instrumentele rede. Als we zijn denken op dit punt samenvatten, komen we uit op twee hoofdlijnen: namelijk de idee van betekenisloosheid (individualisering en onttovering), en het denken over hoe we waarde toekennen aan ons leven (het primaat van instrumentele rationaliteit). Hieronder bespreken we zijn gedachten over individualisering. Het punt van instrumentele rationaliteit bespreken we in de volgende paragraaf.

Individualisme wordt in de moderne cultuur niet slechts als 'verlies' gezien maar ook als een verworvenheid, aldus Taylor (Taylor, 1991: 2). Mensen hebben het recht verworven om autonome keuzes te maken over de inrichting van hun leven. De moderne vrijheid is gerealiseerd door los te breken uit oudere morele horizonnen. Vroeger wisten mensen zich deel van een grotere orde. De hiërarchie die in een mogelijke 'bovenwerkelijke' orde bestond, vertaalde zich naar hiërarchische structuren in het ondermaanse. Structuren die mensen opsloten in een 'gegeven' plek op aarde en in een sociale context.

Maar, zo stelt Taylor, hoewel deze orde of morele horizon ons beperkte, gaf ze tegelijk ook zin en betekenis aan de wereld en de activiteiten binnen het sociale leven (Taylor, 1991: 3). Het in diskrediet brengen van deze oude structuren hangt samen met de zogenoemde onttovering van de wereld (Taylor, 1991: 2; zie ook Taylor, 2007). Met het verlies van deze structuren verloor de wereld iets van haar magie. Taylor constateert dat inmiddels de zorg bestaat dat met het verlies van deze grotere sociale en kosmische horizonnen van gebeurtenissen, iets belangrijks verloren is gegaan (Taylor, 2007: 97-98). Mensen hebben niet langer het besef, de gevoeligheid, voor

een hoger doel; voor iets groters dan henzelf, waarvoor het waard is te sterven.

Het leven van mensen is nadien versmald, volgens Taylor. Het bredere perspectief op het leven en de werkelijkheid is verloren gegaan omdat mensen zich gingen richten op hun individuele leven. De duistere kant van het individualisme is daarmee een gerichtheid op het individuele zelf, wat ons leven vervlakt en versmald, van betekenis ontdoet. Uiteindelijk leidt het tot een verlies aan interesse in de ander en de gemeenschap (Taylor, 1991: 4). Betekenisloosheid en individualisering lijken communicerende vaten.

Het instrumentele leven

De moderne mens staat als individu niet langer binnen een bestaanshorizon die hem bestemming of het leven betekenis geeft (vgl. Taylor, 1991: 40). Als aspect van de ervaring van betekenisloosheid hebben we ons hierboven vooral gericht op de individualisering in de moderne tijd. Zoals we echter al opmerkten benoemt Taylor ook een ander gegeven dat samenhangt met 'de moderne malaises'. Namelijk het primaat van de instrumentele rede.

Met de instrumentele rede bedoelt Taylor het type rationaliteit dat we aanwenden als we berekenen wat de meest economische toepassing van middelen is voor een bepaald doel. In dit paradigma is maximale efficiëntie, de beste kosten-batenverhouding, de maatstaf voor succes (Taylor, 1991: 5). Deze instrumentaliteit opent de mogelijkheid om wezens, schepselen als grondstoffen te zien. En Taylor wijst dan ook op het risico dat zaken die eigenlijk beoordeeld moeten worden op basis van andere criteria dan een 'kosten-batenanalyse', uiteindelijk ook ten prooi vallen aan het perspectief

van de instrumentele rede waardoor ze slechts vanuit een economisch perspectief worden beoordeeld. Denk aan de waarde van een menselijk leven. Maar ook misschien onze benadering van onderwijs (als training van economisch productieve individuen) en ouderdom en zorg (mensen als kostenpost).

Zowel individualisering als het primaat van de instrumentele rede hebben invloed op de samenleving als geheel. Het gevaar dat Taylor ziet is dat de instellingen en structuren van de industrieel-technologische samenleving onze keuzes ernstig beperken, waardoor zowel samenlevingen als individuen de instrumentele rede een gewicht toekennen die we bij serieuze morele overwegingen nooit zouden toelaten. Een samenleving die gestructureerd is rond instrumentele rede, schrijft Taylor, betekent een groot verlies aan vrijheid voor zowel individuen als aan de groep – omdat het niet alleen onze sociale beslissingen zijn die gevormd worden door deze krachten. Ook een individuele levensstijl is moeilijk vol te houden tegen deze dominante denkbeweging in (Taylor, 1991: 8-9).

In deze zin is niet alleen de ervaring van betekenisloosheid een factor in het moderne gevoel, maar ook de ervaring van waardeloosheid door een focus op economische output en efficiëntie. Een voorbeeld daarvan zien we in de discussie rondom het wetsvoorstel 'Voltooid Leven' waarin het idee verdedigd wordt dat ouderen van vijftenzeventig jaar en ouder die hun leven voltooid achten, hulp bij zelfdoding moeten kunnen krijgen. Wetenschapper Els van Wijngaarden die onderzoek deed naar de ervaringswereld van ouderen die hun leven voltooid achten, beschrijft hoe het gevoel van uitgerangeerd zijn een rol speelt voor deze

ouderen. Bij dit gevoel van uitgerangeerd zijn speelt het denken over economische productiviteit een rol. Je levert geen bijdrage meer aan de samenleving en sterker nog, je wordt tot een kostenpost (Van Wijngaarden, 2016a: 89-90; Van Wijngaarden, 2016b: 66-67).

De meritocratische mythe

Inmiddels krijgen we zicht op in welk cultureel water de moderne mens en de moderne jongere zich wast. Het denken vanuit het kader van economische output en efficiëntie heeft zich vertaald in een wereldbeschouwing waarbinnen enkel de economie nog telt en het neoliberale verhaal allesbepalend is, aldus de Vlaamse hoogleraar en klinisch psycholoog Paul Verhaeghe. Verhaeghe stelt dat 'studie van de geschiedenis laat zien dat economie altijd ingebed lag in een geheel van religieuze, ethische en maatschappelijke structuren.' De economie was dus niet het allesbepalende kader, maar werd juist vanuit andere betekenis-kaders gezien. Verhaeghe beschrijft vervolgens hoe dat in het neoliberale model niet langer het geval is omdat 'religie, ethiek en maatschappij ondergeschikt worden aan "de markt"' (Verhaeghe, 2012: 117).

Verhaeghe brengt in het kader van het neoliberale denken de zogenaamde meritocratie ter sprake (Verhaeghe, 2012: 118). Dat idee komt ook terug bij Van Wijngaarden in haar studie over voltooid leven en bij Frits de Lange in een studie over ouderdom (Van Wijngaarden, 2016b; De Lange, 2010). 'In een meritocratie wordt maatschappelijk succes niet meer bepaald door afkomst en privileges, maar door diploma's en talent,' zo beschrijft De Lange het denken waartoe Michael Young een aanzet toe heeft gegeven (De Lange, 2010: 119; Young,

2022). In die zin staat een meritocratie tegenover een aristocratie – macht ligt bij de elite – en een gerontocratie – macht ligt bij ouderen.

De meritocratie heeft een sympathiek imago. Niet je afkomst bepaalt je leven, maar je eigen prestaties. Maar inmiddels worden vooral nog de schaduwzijden beschreven. Een invloedrijke stem in het debat over het meritocratisch denken is de Amerikaanse filosoof Michael Sandel. Hij stelt dat de duistere kant van de meritocratie schuilt in haar grootste belofte: de belofte van regie over het eigen leven en het vermogen om het eigenlijke leven te maken. Mensen verantwoordelijk houden voor hun leven is tot op zekere hoogte goed, zo betoogt Sandel. Het is echter gevaarlijk om mensen volledig verantwoordelijk te houden voor hun totale levenslot. Het kan leiden tot een onbarmhartige en harde houding ten opzichte van hen die ongeluk en tegenspoed treft (Sandel, 2021: 34-35). Op een andere plek stelt Sandel dat het in die zin een zegening is 'om onszelf als schepselen van de natuur, van God of het lot te zien, omdat we dan niet volledig verantwoordelijk zijn voor hoe we zijn' (Sandel, 2012: 73-74).

De ongelukkige generatie

Het beeld dat ontstaat van de moderne cultuur waartoe jongeren, scholieren en studenten zich toe hebben te verhouden, is er een van individualisering en betekenisloosheid, instrumentele rationaliteit – waarbinnen economisch liberaal denken het dominante paradigma vormt – en meritocratie – waarbinnen het gevaar bestaat dat jongeren overmatig verantwoordelijk worden gehouden voor het succes van hun leven.

Het Nederlands Jeugdinstituut (NJI) legt in 2023 in een essay de vinger bij de sterke

toename van jeugdzorggebruik in Nederland (Van Yperen et al., 2023). In bijna 25 jaar tijd is het jeugdzorggebruik spectaculair gegroeid, zo stelt het instituut. In 2000 ging het nog om 1 op de 27 kinderen, in 2021 gaat het cijfer richting de 1 op de 7 kinderen. Het NJI spreekt de zorg uit dat wanneer er niets in het beleid en de omstandigheden verandert, het gebruik van jeugdzorg verder zal groeien. Jongeren geven zelf aan dat de prestatimaatschappij – meritocratie – van invloed is op de afname van hun mentale welbevinden. Het NJI schrijft daarover:

Bij die prestatimaatschappij denken we niet alleen aan school en werk. Het hele leven wordt erdoor gekleurd. Dat zien we uitvergroot in de reclamewereld die ons een leven voorspiegelt waaruit alles gehaald moet worden: geniet!, haal het beste uit jezelf, maak je verjaardag én vakantie onvergetelijk. Het legt de lat in het leven hoog (Van Yperen et al., 2023: 14).

Niet alleen de meritocratie komt terug in het essay van het NJI, ook individualisering. De auteurs verwijzen naar het essay 'Opgroeien doe je samen' van het NJI waarin wordt gesteld dat het hedendaags grootbrengen van kinderen en jongeren nauwelijks nog een collectieve en steeds meer een particuliere aangelegenheid is (zie: Van Yperen et al., 2019). Verschillende maatschappelijke ontwikkelingen hebben daaraan bijgedragen, aldus het NJI:

Zo is steun in de directe nabijheid van gezinnen minder vanzelfsprekend, door onder meer kleinere gezinnen, lossere familieverbanden, grotere mobiliteit en anoniemere woonomgevingen. Het omgaan met de alledaagse problemen rond opgroeien en opvoeden wordt bovendien

niet meer gezien als verantwoordelijkheid van de gemeenschap. In individuele gevallen zijn er wel maatregelen en voorzieningen om de opvoeding bij te sturen en zo nodig over te nemen, maar er wordt in verhouding weinig maatschappelijk geïnvesteerd in het versterken van gezinnen en het voorkomen van problemen.

Ook vanuit de Verenigde Staten komen verontroostende geluiden over het mentale welbevinden van jongeren. Psycholoog Jonathan Haidt legt de vinger bij de destructieve invloed van social media op jongeren en hun mentale gezondheid, in een boek met de titel *The Anxious Generation*, in het Nederlands vertaald als *Generatie angststoornis* (Haidt, 2024).

Hoopvolle richtingen voor het onderwijs

In het bovenstaande zijn voor dit artikel belangrijke constatering gedaan. Allereerst dat de ervaring van het moderne individu er een is van betekenisloosheid en een daarmee samenhangend een gevoel van zinloosheid. Daarnaast is onze wereld in toenemende mate geïndividualiseerd. Dat hangt samen met het gegeven van betekenisloosheid omdat het zoeken naar betekenis een individuele zoektocht is geworden. Tot slot bezien we de waarde van het leven in een betekenisloze wereld vooral door een bril van economische productiviteit, de instrumentele rede. Het individu, dat er al alleen voor staat, moet vervolgens ook nog eens alleen in verweer komen, als hij dat al wil, tegen dit dominante paradigma.

Taylor wijst erop, zo zagen we hierboven, dat bepaalde zaken in de moderniteit ook als een positieve ontwikkeling gezien kunnen worden. De aandacht voor het individu en de mogelijkheid tot persoonlijke ontwikkeling zijn zaken

die ten goede kunnen komen aan menselijk welzijn en de ontplooiing van jongeren. Niet voor niets zijn deze verworvenheden zaken die het onderwijs kleuren. Maar uit onderzoek naar de geestelijke gezondheid van jongeren blijken ook schaduwzijden. Jongeren lijden in onze cultuur onder prestatiedruk en hun geestelijk welbevinden neemt af. Misschien moeten we zeggen dat jongeren de 'malaises van de moderniteit' hebben geïnternaliseerd. De vraag is nu hoe we het wereldbeeld van individualisme, betekenisloosheid en instrumentele rationaliteit kantelen. En welke rol daarin is weggelegd voor het onderwijs.

De Duits-Amerikaanse Joods filosoof Hannah Arendt stelt de school voor als een brug tussen het gezin en de samenleving (Arendt, 2006: 174). Het onderwijs heeft als doel om cultuur door te geven, en is daarmee voorbereiding op een plek in de samenleving en het burgerschap. Met het ontvangen van deze culturele erfenis 'krijgen we instrumenten aangereikt om in de wereld zoals deze door voorgaande generaties geschapen is, te bewegen en deze wereld te begrijpen' (Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, 2020: 99).

Tegenover de moderne bewegingen van individualisering en betekenisloosheid plaatst Arendt begrippen als gemeenschappelijkheid en verantwoordelijkheid. Onderwijs dat bijdraagt aan de bloei en ontwikkeling van een kind 'beantwoordt aan het verlangen om deel uit te maken van een gemeenschappelijke wereld' (Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, 2020: 99). De samenleving mag geïndividualiseerd raken, mensen zijn relationele wezens die tot hun recht komen in gemeenschap met anderen.

Het besef van gemeenschappelijkheid hangt

samen met de notie van verantwoordelijkheid. Verantwoordelijkheid kunnen leerlingen 'afkijken' van de docent. Arendt stelt namelijk dat de kwalificatie van een docent mag liggen in zijn vermogen om leerlingen te onderwijzen over de wereld, maar dat zijn autoriteit berust op de veronderstelling dat hij voor die wereld verantwoordelijkheid neemt (Arendt, 2006: 175).

Arendt staat niet alleen in haar waardering van gemeenschap en verantwoordelijkheid. We zagen al bij Taylor dat individualisme – en de daarmee samenhangende gerichtheid op het zelf – gepaard gaat met de ervaring van betekenisloosheid. Waardering van gemeenschap lijkt zo een antidotum tegen betekenisloosheid. Maar ook het genoemde essay van het NJI wijst in de richting van een herwaardering van het collectief. Een herwaardering van het collectief en de gemeenschap sluit aan bij de traditie van het christendemocratisch denken. Binnen de christendemocratie wordt de roeping van de mens centraal gesteld. De mens is een wezen dat gekenmerkt wordt door een 'geroepen zijn', een wezen dat in staat is te antwoorden op een appel dat op hem of haar wordt gedaan (Van Prooijen, 2011: 100-102). Daarmee is aandacht voor de relationaliteit, het collectief, de gemeenschap als vanzelf gegeven. Het antwoord op dat appel hangt immers samen met het idee van verantwoordelijkheid. In het nemen van verantwoordelijkheid komt een mens tot zijn bestemming.

In het kader van zingeving en onderwijs in het licht van de moderne malaises moeten we wellicht bij die begrippen aansluiting zoeken. Tegenover individualisering staat dan de herwaardering van de mens als een relationeel wezen dat vooral in gemeenschap met anderen tot zijn recht komt en tot ontplooiing. Indivi-

duale ontwikkeling is daarmee nog steeds een groot goed, maar niet langer een eenzaam en individualistisch project. En tegenover de ervaring van betekenisloosheid staat de zoektocht naar zin vanuit het besef van verantwoordelijkheid naar de ander. Vanuit het perspectief van de christelijke traditie is dat iets wat diep verbonden is met het menszijn zelf. Het is dus niet vreemd om juist daarbij aan te sluiten. Mensen zijn verantwoordelijke wezens en komen tot hun bestemming, of vinden zin, in het antwoorden op de roeping die we in ons leven ervaren. De roep van het collectief, de gemeenschap. Maar ook de roep van de enkeling die ons leven binnenkomt.

Het idee dat er in de moderne westerse samenleving – opnieuw – een omvattend systeem van betekenis ontstaat, zoals religie dat eerder voor het grootste deel van de mens was, lijkt een utopie. De zoektocht naar betekenis zal de komende tijd nog het stempel van individualisering dragen. Politiek, onderwijs en samenleving kunnen dat tij niet zomaar keren. Maar de concepten van gemeenschap en verantwoordelijkheid zijn richtingwijzers om aan het leven zelf, in gemeenschap met anderen, zin te ontleen.

Daarbij helpt de – collectieve – zoektocht naar een horizon van betekenis, in de woorden van Charles Taylor en de school als inwijding in traditie en culturele erfenis, zoals we bij Arendt zien. Betekenis komt zo tot stand in het besef dat een leven zin krijgt in relatie tot anderen. Die ervaring van collectiviteit en het verstaan van jezelf als relationeel wezen is allereerst voorbehouden aan het gezin. Maar, opvoeden vraagt om een dorp, zoals een bekende uitspraak luidt. En daarom gaat die opdracht niet voorbij aan de school, als onderdeel van

de gemeenschap, als brug tussen gezin en samenleving.

In de politiek en samenleving zal daarom altijd nadrukkelijk ruimte moeten blijven voor religieuze en levensbeschouwelijke inzichten. Het is een manier om de instrumentele rationaliteit te corrigeren met een houding van substantiële rationaliteit waarbij de vraag naar duurzame waarden en zingeving centraal staat (Van Prooijen, 2011: 99). Die houding leidt vervolgens tot instituties – ook scholen – die niet haaks staan op de leef- en ervaringswereld van mensen, maar mee ademen met de ontwikkeling van leven en samenleven (Van Prooijen, 2011: 98).

Literatuur

- Aho, K. (2020). *Existentialism*. Polity.
- Arendt, H. (2006). *Between Past and Future. Eight Exercises in Political Thought*. Penguin.
- Camus, A. (2013). *De mythe van Sisyphus*. IJzer.
- Haidt, J. (2024). *The Anxious Generation. How the Great Rewiring of Childhood Is Causing an Epidemic of Mental Illness*. Allen Lane.
- Hoex, J., Vlaardingerbroek, S., Balledux, M., Speetjens, P., Vink, C. (2022). *Opgroeien doe je samen. Bouwen aan een stevige pedagogische basis*. Nederlands Jeugdinstituut.
- Lange, F. de. (1989). *Individualisme: een partijdig onderzoek naar een omstreden denkwijze*. Kok Agora.
- Lange, F. de. (2010). *Waardigheid: voor wie oud wil worden*. SWP.
- Os, J. van. (2024). Jongeren ervaren een gebrek aan zingeving. *Financieel Dagblad*, 7 december. <https://fd.nl/samenleving/1538676/jongeren-ervaren-een-gebrek-aan-zingeving>.
- Prooijen, T.O.F. van. (2011). *Mens waar ben je? Een verkenning van het christendemocratische mensbeeld*. Wetenschappelijk Instituut voor het CDA.
- Sandel, M.J. (2012). *Pleidooi tegen volmaaktheid: een ethiek voor gentechnologie*. Ten Have.
- Sandel, M.J. (2021). *The Tyranny of Merit: What's Become of the Common Good?* Penguin.
- Scruton, R. (1994). *Modern Philosophy. An Introduction and Survey*. Penguin.
- Taylor, C. (1991). *The Ethics of Authenticity*. Harvard University Press.
- Taylor, C. (2007). *A secular age*. Harvard University Press.
- Verhaeghe, P. (2012). *Identiteit*. De Bezige Bij.
- Weber, M. (2012). *De protestantse ethiek en de geest van het kapitalisme*. Boom.

- Wetenschappelijk Instituut voor het CDA (2020). *Om een gemeenschappelijk huis. Handboek christendemocratie in de praktijk*. Prometheus.
- Wijngaarden, E. van. (2016a). *Ready to Give Up On Life. A Study into the Lived Experience of Older People Who Consider Their Lives to be Completed and No Longer Worth Living*. Atlas Contact.
- Wijngaarden, E. van (2016b). *Voltooid leven: over leven en willen sterven*. Atlas Contact.
- Young, M. (2022). *De opkomst van de meritocratie*. Athenaeum – Polak & Van Gennep.
- Yperen, T.A. van, Maat, A. van den, Prakken, J. (2019). *Het groeiend jeugdzorggebruik. Duiding en aanpak*. Nederlands Jeugdinstituut.
- Yperen, T.A. van, Hofstede, K., Hageraats, R., Maat, A. van de. (2023). *Andere kijk op groeiend Jeugdzorggebruik. Voor een hoopvolle wereld om in op te groeien*. Nederlands Jeugdinstituut.

Zingeving en het mentaal welzijn van jongeren

De rol van de middelbare school

Steeds meer jongeren kampen met mentale problemen. Dit artikel beschrijft hoe middelbare scholen kunnen bijdragen aan het voorkomen van en omgaan met deze problemen. Allereerst wordt besproken hoe zingeving bij jongeren eruitziet, en waardoor jongeren het lastig vinden om zingeving te ervaren. Vervolgens worden uitdagingen binnen de schoolcontext besproken die het adresseren van zingeving bemoeilijken, zoals de focus op leerprestaties en weinig aandacht voor geestelijke dimensies van het mentaal welzijn. Tot slot worden randvoorwaarden geschetst waaraan een zingevingsprogramma voor middelbare scholen moet voldoen.

Het mentale welzijn van jongeren staat enorm onder druk. Momenteel ervaart ruim één op de drie middelbare scholieren mentale problemen, waarbij het vooral gaat om eenzaamheid, negatieve emoties, psychosomatische klachten en hyperactiviteit (Boer et al., 2022). De toename aan mentale problemen mag verontrustend worden genoemd: in 2017 leed nog 'slechts' krap 20 procent van de jongeren hieronder (Stevens et al., 2018). De verslechtering van mentaal welzijn kan mede worden verklaard door maatschappelijke veranderingen als toenemende individualisering, digitalisering, gevoelens van sociale onveiligheid, de recente Covid-19-pandemie en

toegenomen prestatiedruk (Boer et al., 2022; RIVM, 2023).

Docenten en medewerkers van scholen en opleidingen worden welhaast dagelijks geconfronteerd met de druk die op het mentale welzijn van jongeren staat. Voor hen zijn het geen cijfers of grafieken. Zij hebben te doen met jongeren van vlees en bloed. De druk op het mentale welzijn dient zich voor hen dagelijks aan in gedragsmatige symptomen als geringe motivatie, vermoeidheid, onaangepast gedrag of stress. Hierdoor wordt hun onderwijzen vrijwel dagelijks onderbroken. Het verhaal van hun professioneel handelen dat eerst en vooral gericht is op kennisoverdracht komt tussen

haakjes te staan. Wat staat hen te doen en wat kunnen ze doen?

In dit artikel willen wij verder kijken dan de huidige aanpak van mentale problemen op scholen. We stellen allereerst een aanpak voor die ons inziens meer zoden aan de dijk zal zetten, namelijk het adresseren van zingeving bij jongeren zodat hun mentale welzijn op preventieve wijze ondersteund wordt. We gaan vervolgens na wat scholen voor voortgezet onderwijs op dit moment doen en wat mogelijk hun rol kan zijn als het gaat om het adresseren van zingeving bij hun leerlingen met het oog op hun mentale welzijn. We sluiten af met een inkijk in het praktijkgericht onderzoek dat wij op dit gebied verrichten. Zo tracht dit artikel in kaart te brengen op welke manieren middelbare scholen momenteel zingeving en mentaal welzijn bij hun leerlingen ondersteunen en welke aandachtsgebieden hierbij bestaan.

Mentaal welzijn en de rol van zingeving

De druk op het mentaal welzijn van jongeren is maatschappelijk niet onopgemerkt gebleven. Allerlei instanties als de jeugdzorg hebben er hun handen vol aan, en lijken voortdurend overvraagd te worden gezien de grote discrepantie tussen de vraag naar en het aanbod aan geestelijke gezondheidszorg. Toch zou met het realiseren van een groter aanbod het probleem niet meteen opgelost zijn. Dit wordt duidelijk wanneer we kortstondig stilstaan bij de huidige aanpak van mentale problemen onder jongeren.

De huidige aanpak lijkt zowel in te zetten op het behandelen van de mentale problemen als op het versterken van de mentale gezondheidsvaardigheden van jongeren. Deze insteek is vooral gebaseerd op een psychosociale dui-

ding van mentale problemen, die met pathologische labels worden aangeduid en waarvoor standaard behandelprotocollen worden ingezet (Bertram-Troost, 2023; Schilderman in dit nummer). Door deze eenzijdige focus op psychosociale problematiek worden bepaalde aspecten van mentale problemen zichtbaar, maar blijven andere aspecten onder de radar. Zo wordt bijvoorbeeld weinig aandacht geschonken aan de geestelijke dimensie van mentaal welzijn. Deze dimensie heeft te maken met een levensbeschouwelijke, religieuze en spirituele duiding die individuen aan hun leven geven. Deze duidingen worden vaak omschreven in termen van zin, betekenis, bedoeling en verbinding. Hiermee komen we op het domein van zingeving.

Zingeving wordt over het algemeen gedefinieerd als de ervaring van een zoektocht naar betekenis en doel in het leven, die mensen aanzet tot intrinsiek doelgericht handelen (Hallford et al., 2018; Steger, 2009). Zingeving draagt bij aan de ervaring dat het leven een hoger doel of missie dient. De ervaring van zingeving is afhankelijk van de mate waarin mensen kunnen leven in overeenstemming met hun waarden, levensdoelen en levensvisie, en daarnaast ook van de mate waarin zij zich verbonden voelen met hun omgeving (Schnell, 2020; Steger, 2009). Volgens de psychologen Martela en Steger (2016) bestaat zingeving uit drie dimensies:

- *Betekenis (significance)*: ervan overtuigd zijn dat het leven intrinsiek waardevol is en daarom waard is om geleefd te worden. Jongeren verbinden zich met bepaalde waarden, idealen en een levensbeschouwing en zijn in staat om betekenis te geven aan hun leven.

- Doel (*purpose*): georiënteerd zijn op bepaalde levensdoelen die richting geven aan het leven en die houvast geven bij het maken van belangrijke keuzes. Jongeren met levensdoelen zijn meer gemotiveerd om uitdagingen aan te gaan.
- Samenhang (*coherence*): zien van samenhang in het leven. Jongeren herkennen oorzaak-gevolgrelaties en zien verbanden tussen gebeurtenissen. Dit geeft hun leven meer betekenis en samenhang. Door het zien van samenhang worden ze zich bewust van de invloed die zij op anderen hebben. Dit draagt zowel bij aan hun verantwoordelijkheidsgevoel als aan een besef ertoe te doen.

Zingeving is cruciaal voor de mentale gezondheid (Steger, 2009). Verschillende onderzoeken onder jongeren laten een positief verband zien tussen zingeving en mentaal welzijn. Zo voelen jongeren die zingeving ervaren meer autonomie, controle en levenstevredenheid en minder negatieve emoties (Brouzos et al., 2016; Krok, 2018). Zingeving leidt immers tot meer optimisme en veerkracht, waardoor jongeren beter met stress overweg kunnen. Het voorkomt dat stress omslaat in mentale problemen (Schnell, 2020). Omgekeerd kan een gebrek aan zingeving ook tot mentale problemen leiden. Zo blijkt uit onderzoek van Brassai et al. (2011) dat jongeren tussen de 15 en 19 jaar die weinig zingeving ervaren meer mentale problemen ondervinden, zoals psychosomatische klachten en een lagere levenskwaliteit. Daarnaast vertonen deze jongeren meer risicogedrag zoals het gebruik van verdovende middelen, onveilige seks, ongecontroleerd eten en weinig bewegen. Kortom, zingeving heeft een positieve invloed op het mentale welzijn van jongeren.

Uitdagingen bij het ervaren van zingeving

Zingeving heeft voor jongeren betrekking op het gevoel eerlijk behandeld te worden door anderen en het leven in het algemeen, het gevoel de eigen levensdoelen te kunnen waarmaken, het gevoel verbonden te zijn met medemensen en het gevoel een waardevolle bijdrage te kunnen leveren aan de maatschappij. Jongeren die deze zaken ervaren, geven aan een zinvol leven te leiden en blijken mentaal gezond (Brouzos et al., 2016). Jongeren lopen desondanks tegen een aantal uitdagingen aan die het ervaren van zin kunnen bemoeilijken.

Zingeving is niet vanzelfsprekend voorhanden. Voor jongeren in de westerse samenleving zijn hiervoor verschillende oorzaken aan te wijzen. Op de eerste plaats beschikken jongeren door hun jonge leeftijd nog niet over een goed gearticuleerde levensvisie met waarden en doelen waar zij naar willen leven. Zij weten vaak nog niet expliciet wat hun opvattingen zijn en wat belangrijk voor hen is. Hierdoor kunnen zij moeite hebben om betekenis te geven aan gebeurtenissen die ze meemaken, waardoor ze risico lopen om weinig zin te ervaren. Jongeren geven zelf dan ook aan dat zij het belangrijk vinden om meer duidelijkheid te verkrijgen omtrent hun waarden, levensdoelen en levensbeschouwing zodat zij hiernaar kunnen leven (Van den Berg & Scherer-Rath, 2023).

Verder maken jongeren ingrijpende ervaringen mee op school of in de familiekring. Jongeren worden bijvoorbeeld geconfronteerd met pestgedrag, prestatiedruk op school, scheiding van ouders, ziekte, rouw rondom overlijden van dierbaren, liefdesverdriet, eenzaamheid, zelfmoord en moeilijke emoties zoals schuld, schaamte, verdriet, woede en angst. Vaak zijn jongeren niet goed in staat om hiermee

om te gaan, en proberen ze deze thema's te vermijden en bijbehorende gevoelens te onderdrukken. Vermijding voorkomt echter niet dat jongeren geconfronteerd worden met hun eigen kwetsbaarheid en gebrek aan controle, wat vervolgens kan leiden tot een gebrek aan zingeving (Van den Berg & Scherer-Rath, 2023).

Daarnaast wordt zingeving vaak aan religie gekoppeld. Dit is niet verbazend, aangezien religies alomvattende betekeniskaders bieden die kunnen worden gebruikt om gebeurtenissen te interpreteren. Het is aangetoond dat de betekenis die individuen aan hun religie ontleen bijdraagt aan zingeving (Cotton et al., 2006). Dit geldt ook voor jongeren: religieuze jongeren ervaren over het algemeen meer zingeving dan hun seculiere leeftijdgenoten (Wilchek-Aviad & Ne'eman-Haviv, 2016) en zijn mentaal gezonder (Mulders, 2011). Religie kan dus een bron van zingeving vormen en zo het mentaal welzijn positief beïnvloeden (Steger & Frazier, 2005).

Echter leven jongeren vandaag de dag in een geseculariseerde en geïndividualiseerde samenleving. De meeste jongeren in de westerse wereld zijn niet religieus en hebben geen overkoepelende levensvisie waarbinnen zij handelen en ervaringen interpreteren (Vermeer, 2013). Bovendien wordt zingeving in de huidige seculiere en individualistische context gezien als iets dat eerst en vooral op schouders van het individu rust en waar niet in het publieke domein over gesproken wordt. Hierdoor worden jongeren bij hun zoektocht naar zingeving in de huidige seculiere maatschappij door het gebrek aan vanzelfsprekende (religieuze) betekeniskaders vooral aan zichzelf overgelaten bij hun zoektocht naar zin (Roeben, 2013). In een geseculariseerde en geï-

ndividualiseerde samenleving is het namelijk niet eenvoudig om vertrouwd te worden met religieuze en ook niet-religieuze tradities en bronnen om zingeving te ervaren.

Samengevat zijn er verschillende factoren te onderscheiden die het ervaren van zin voor jongeren kunnen bemoeilijken. Aangezien zingeving in positief verband staat met mentaal welzijn, ligt het voor de hand om hierop in te zetten zodat het voor jongeren makkelijker wordt om zingeving te ervaren en de druk op hun mentaal welzijn wordt verlicht. Toch gebeurt dat in de huidige aanpak van mentale problemen niet of nauwelijks. Ligt hier een taak voor het instituut waar jongeren allemaal mee van doen hebben: de school en opleiding?

Scholen en het mentaal welzijn van jongeren

Scholen hebben de primaire taak om goed onderwijs te realiseren voor hun leerlingen. Goed onderwijs is meer dan het bieden van ondersteuning bij het behalen van een diploma, en heeft ook betrekking op brede vorming. Daarnaast hebben scholen een zorgtaak en de functie om mentale problemen te signaleren en daarop te handelen (NJI, 2024). Hieronder verkennen we wat scholen voor voortgezet onderwijs in de huidige praktijk doen om het mentaal welzijn van hun leerlingen te ondersteunen. Vervolgens gaan we na waar hierbij nieuwe mogelijkheden liggen.

Wanneer docenten geconfronteerd worden met jongeren die gedragsmatige symptomen als geringe motivatie, vermoeidheid, onaangepast gedrag of stress vertonen, zullen zij vanuit hun betrokkenheid allereerst proberen om hen te motiveren tot een passende inzet voor de les en de leerstof. Ze laten merken dat het

gedrag van jongeren niet onopgemerkt blijft, vragen belangstellend of het hen goed gaat, en sporen hen dan aan om zich voor het schoolwerk in te zetten. Wanneer er meer nodig blijkt dan een bemoedigend praatje, dan komt de mentor in beeld. Een mentor is een docent die het welzijn en de leerprestaties van een bepaalde groep leerlingen in de gaten houdt (Onderwijskennis.nl, 2022). Soms leiden de gesprekken met de mentor tot een ondersteunend traject door een leerlingbegeleider van de school. In diverse gevallen heeft de school de benodigde expertise niet in huis, en verwijst ze door naar externe specialisten zoals die van de jeugdzorg (NJI, 2024). De docent, bij wie de jongere het eerst aanklopte, raakt hierdoor steeds verder uit beeld.

Middelbare scholen helpen jongeren met mentale problemen dus vooral in indirecte zin door hen te verwijzen naar professionals buiten de onderwijssetting zoals jeugdzorg (NJI, 2021). De aanpak die hierbij gehanteerd wordt, is curatief en oplossingsgericht: het probleem van de jongere moet in zoverre worden opgelost dat deze weer 'normaal' kan functioneren en kan waarmaken wat vanuit de school wordt verwacht, namelijk leren, ontwikkelen en een diploma halen. Het gaat erom het systeem 'onderwijs' zoveel mogelijk in de huidige vorm in stand te houden: schooluitval moet zoveel mogelijk worden voorkomen. Hierdoor bestaat er een sterke focus op het oplossen van specifieke problemen, waarbij er doelgericht gewerkt wordt vanuit een bepaalde diagnose en waar vervolgens een bijbehorende sterk geprotocolleerde standaardinterventie aan wordt gekoppeld (NJI, 2021). Inzetten op preventie, al dan niet door middel van zingeving, gebeurt nog niet systematisch.

Deze systemische aanpak om zaken zoals het gebrek aan motivatie en de stress op te lossen wanneer die zich aandienen, loopt tegen haar grenzen aan. De grenzen hebben niet alleen te maken met de soms haperende samenwerking tussen de jeugdzorg en scholen (NJI, 2020), maar ook met de sterke focus op leerprestaties en oplossingsgerichtheid (Bertram-Troost, 2023). Daardoor is er minder aandacht voor problemen die niet (direct) oplosbaar zijn of problemen die weinig invloed hebben op de leerprestaties.

De school komt hierdoor klem te zitten. Er wordt enerzijds van de school verwacht dat zij een belangrijke bijdrage levert aan het mentale welzijn van leerlingen die verder reikt dan symptoombestrijding, en anderzijds ervaart ze dat haar handelingsrepertoire niet toereikend is. Ze staat voor een serieus handelingsvraagstuk: 'Wat staat ons te doen om een zinvolle bijdrage te leveren aan het mentale welzijn van jonge mensen met het oog op het realiseren van goed onderwijs?'

Dit vraagstuk is niet enkel in onderwijs-pedagogische zin van belang, maar ook in religiewetenschappelijke zin. Immers, wanneer zingeving cruciaal is om het mentale welzijn van jongeren te verbeteren, is dat wat scholen doen ook in religieus, levensbeschouwelijk of spiritueel opzicht relevant. Wanneer namelijk gekeken wordt naar de mate waarin onderwijsactiviteiten zingeving adresseren, dan zijn deze activiteiten niet enkel te beschouwen als onderwijs-pedagogische praktijken, maar ook als religieuze praktijken. De vraag is echter op welke manier scholen zingeving relevant ter sprake kunnen brengen. Om onderwijsprofessionals in staat te stellen om zelf een passend antwoord op dit handelingsvraagstuk te

vinden, worden hieronder de mogelijkheden verkend om aandacht te besteden aan zingeving in de school.

Aandacht voor zingeving in de school: de huidige praktijk

Het stimuleren van zingeving op school is vandaag de dag niet vanzelfsprekend, ook niet op scholen die verbonden zijn met een religieuze of levensbeschouwelijke traditie zoals protestants-christelijke, katholieke of islamitische scholen. Dit heeft te maken met het eerdergenoemde feit dat zingeving eerst en vooral wordt beschouwd als een individuele verantwoordelijkheid, als een proces van interne reflectie dat achter gesloten deuren thuishoort (De Muynck et al., 2014). Als gevolg van deze privatisering komt zingeving nauwelijks expliciet aan bod in de (semi)publieke context van het onderwijs (Overdiep, 2010).

Wanneer scholen trachten om zingeving op een systematische en structurele wijze te adresseren, dan gebeurt dit vooral in het vak Godsdienst-Levensbeschouwing. Op protestantse en katholieke scholen ligt de focus van dit vak volgens docenten vooral op religieuze socialisatie en kennisoverdracht en niet zozeer op persoonlijke zingeving (Bertram-Troost & Visser, 2017). Op openbare scholen wordt het vak Godsdienst-Levensbeschouwing beperkt aangeboden. Daarnaast is er nog maar weinig zicht op de mate waarin dit vak feitelijk bijdraagt aan de vertrouwdheid die jongeren opbouwen met tradities en bronnen van zingeving. De school lijkt zich als instituut slecht te verstaan met activiteiten die jongeren vertrouwd maken met zingeving. Dat heeft niet alleen te maken met de geseculariseerde en geïndividualiseerde maatschappelijke con-

text, maar ook met de focus van de school op leerprestaties, doelmatigheid en doelgerichtheid en een verzakelijke professionaliteit. Een dergelijke institutionele context lijkt niet vanzelfsprekend verenigbaar met aandacht voor zingeving.

Het is om minimaal twee redenen van belang en wenselijk voor de school om zingeving te adresseren. Op de eerste plaats omdat mentale problemen bij leerlingen het realiseren van goed onderwijs belemmert of soms zelfs verhindert. Inzetten op zingeving als positieve bijdrage aan het mentaal welzijn is dan een middel om de doelstelling van goed onderwijs te bereiken. Op de tweede plaats is het adresseren van zingeving van belang omdat zingeving gezien kan worden als een onderdeel van de doelstelling van de school om leerlingen breed te vormen. Zingeving is daarom niet louter een middel, maar ook onderdeel van dat wat de school nastreeft.

Aandacht voor zingeving in de school: de mogelijkheden

Dat het momenteel lastig blijkt voor scholen om zingeving te adresseren, hoeft het zoeken naar andere, nog onbekende mogelijkheden niet in de weg te staan. Wij onderzoeken deze mogelijkheden momenteel op een methodisch-systematische wijze, namelijk op de wijze van het ontwerpgericht onderzoek (McKenney & Reeves, 2019). Het doel van dit onderzoek is om een programma (interventie) te ontwikkelen die scholen in het voortgezet onderwijs kunnen gebruiken om zingeving bij leerlingen te adresseren.

Op basis van de hierboven beschreven diagnostische beschouwingen omtrent zingeving en mentaal welzijn bij middelbare scholieren

kunnen we in alle voorlopigheid hier een aantal ontwerpeisen formuleren voor dit programma. Met ontwerpeisen wordt bedoeld op de randvoorwaarden waar het programma aan moet voldoen. Op de eerste plaats kan gedacht worden aan randvoorwaarden van maatschappelijke aard, zoals het feit dat het programma zich zal moeten verhouden tot de gesecculariseerde en geïndividualiseerde maatschappelijke context en de privatisering van zingeving, religie en levensbeschouwing. Het programma zal met deze zaken rekening moeten houden door behoedzaam de thematiek van zingeving te adresseren die als privé wordt beschouwd, maar die ook sociaal-maatschappelijke implicaties heeft, bijvoorbeeld als het gaat om sociale verbinding aangaan en verantwoordelijkheid nemen.

Naast het feit dat het te ontwerpen programma rekening moet houden met de maatschappelijke context, moet het ook afgestemd worden op de (semi)publieke context van de middelbare school. Scholieren ontmoeten elkaar namelijk met diverse achtergronden, opvattingen en verwachtingen. De wijze waarop het programma zingeving adresseert moet dus afgestemd zijn op de multiculturele context van de school. Daarnaast moet er ook rekening gehouden worden met de pedagogische context van de school. Het programma heeft er rekschap van te geven dat jongeren zich in een fase bevinden waarin veel nog in ontwikkeling is, en dat volwassenen als docenten, mentoren en andere medewerkers in een pedagogische relatie tot hen staan. Verder dient er afgestemd te worden dat de school de maatschappelijke opdracht heeft om leerlingen toe te leiden naar het behalen van een diploma, het verkrijgen van toegang tot een vervolgopleiding en het vinden van werk.

Naast deze maatschappelijke randvoorwaarden waar het programma rekening mee dient te houden, zijn er op de tweede plaats ook functionele eisen die aangeven wat het programma moet bewerkstelligen. Het programma zal zingeving bijvoorbeeld op zo'n manier moeten adresseren dat het bijdraagt aan de brede ontwikkeling van jongeren en gericht is op hun mentale welzijn. Idealiter komen daarbij alle drie de aspecten van zingeving aan bod die eerder omschreven zijn. Om de mogelijkheden te illustreren volgen hier enkele voorbeelden.

- Leerlingen die zich verdiepen in de multiculturele samenleving, bijvoorbeeld in het kader van hun maatschappelijke stage, kunnen zich de vraag stellen naar hun eigen waarden en overtuigingen. Wat is voor mij van waarde en betekenis?
- Leerlingen kunnen in het kader van hun beroepsoriëntatie nadenken over hun levensdoelen en de bijdrage die zij willen leveren aan de maatschappij en de rol die zij daarbij willen aannemen. Hoe wil ik met mijn werk bijdragen aan een betere wereld?
- Leerlingen kunnen door hun mentor gevraagd worden naar hun aandeel in het goede klimaat en omgang in de eigen klas (bijvoorbeeld 'Als ik niet wil dat er tegen mij geschreeuwd wordt, moet ik dat zelf ook niet doen'). De mentor kan leerlingen vervolgens uitnodigen om dit te verbinden met waarden en normen en het eigen levensverhaal. Zo krijgen leerlingen inzicht in de wijze waarop zij zichzelf verstaan. Waar wil ik bij horen en wat vraagt dat van mij?

Tot slot bestaan er op de derde plaats operationele eisen die gelden voor het gebruik van

het programma en de implementatie daarvan in de school. Bij deze eisen is te denken aan de aanknopingspunten in het curriculum van de school en de wijze waarop de school is georganiseerd. Het gaat dan om eisen die antwoord geven op vragen als: Bij welke curriculum-onderdelen haakt de aandacht voor zingeving het beste aan? Gaat het om aanhaken bij bestaande vakken of eerder bij afzonderlijke activiteiten als projectweken? En ook om vragen als: Wordt de individuele begeleiding bij zingeving het beste verbonden met het mentoraat, de leerlingbegeleiding of andere begeleidingsactiviteiten voor leerlingen? Welke financiële ruimte en bronnen kunnen hiervoor het beste worden aangeboord? Welke partners moeten betrokken worden bij het realiseren van aandacht voor zingeving? Al met al dient het ontwerpen van een programma dat scholen in staat stelt om aandacht te geven aan zingeving dus met veel zaken rekening te houden.

Conclusie en discussie

Terwijl de noodzaak om bij te dragen aan het mentale welzijn van jongeren groot is, gebeurt dat in en rondom de school beperkt en voornamelijk op curatieve wijze. De belangrijkste bevinding in het kader van dit artikel is dat hoewel zingeving een positieve rol vervult in het bevorderen van het mentale welzijn, ze de grote afwezige is in de huidige aanpak. Zingeving krijgt niet op een systematische en structurele wijze de aandacht die nodig is om bij te dragen aan het mentale welzijn en het realiseren van goed onderwijs. Uit deze eerste en voorlopige analyse gebaseerd op literatuuronderzoek blijkt dat de aandacht voor zingeving op school weliswaar problematisch is, maar niet onmogelijk. Onderzoek naar concrete

mogelijkheden die passen bij de school en haar maatschappelijke opdracht en context is daarom dringend gewenst.

Het onderzoek dat wij momenteel uitvoeren naar zingeving op scholen in het kader van het mentale welzijn van jongeren en het realiseren van goed onderwijs is allereerst diagnostisch van aard. Het gaat erom empirisch na te gaan wat meer precies het handelingsvraagstuk van scholen is, wat de oorzaken daarvan zijn, en wat mogelijke aanknopingspunten zijn om nieuwe, onbekende mogelijkheden te ontdekken en te benutten om zingeving te adresseren. Vervolgens zal het onderzoek ontwerpgericht van aard zijn, waarbij een programma wordt vormgegeven dat zingeving daadwerkelijk adresseert en dat aansluit bij de context van de school. Tot slot zal moeten worden vastgesteld wat de daadwerkelijke opbrengsten zijn van het onderzoek in de dagelijkse onderwijspraktijk. Hiermee gaan we de komende jaren aan de slag in co-creatie met scholen voor voortgezet onderwijs.

Literatuur

- Berg, M.C. van den, Scherer-Rath, M. (2023). Zingeving en contingentie in het levensverhaal van adolescenten: Een kwalitatief pilotonderzoek naar betekenisgeving bij adolescenten in het voortgezet onderwijs. *Religie & Samenleving*, 18(2), 104-132. <https://doi.org/10.54195/RS.14875>.
- Bertram-Troost, G. (2023). Meer aandacht in het onderwijs voor zingevingsvragen: voorbij pedagogische en levensbeschouwelijke verwaarlozing. *Tijdschrift voor orthopedagogiek*, 5(62), 36-43. https://www.tijdschriftvoororthopedagogiek.nl/110-2932_h1-Meer-aandacht-in-onderwijs-voor-zingevingsvragen-h1.
- Bertram-Troost, G.D., Visser, T. (2017). 'Godsdienst/levensbeschouwing, wat is dat voor vak?' Docenten godsdienst/levensbeschouwing over zichzelf en hun vak, nu en in de toekomst. In opdracht van VERUS, Vrije Universiteit van Amsterdam en VDLG. <https://verus.nl/publicaties/godsdienst-levensbeschouwing-wat-is-dat-voor-vak>.
- Boer, M., Dorselaer, S. van, Looze, M. de, Roos, S.A. de, Brons, H., Eijnden, R. van den, Monshouwer, K., Huijink, W., Bogt, T. ter, Vollebergh, W., Stevens, G. (2022). *HBSC 2021: Gezondheid en welzijn van jongeren in Nederland*. <https://www.trimbos.nl/aanbod/webwinkel/af2022-hbcs-2021/>.

- Brassai, L., Piko, B.F., Steger, M.F. (2011). Meaning in life: Is it a protective factor for adolescents' psychological health? *International journal of behavioral medicine*, 18, 44-51. <https://doi.org/10.1007/s12529-010-9089-6>.
- Brouzos, A., Vassilopoulos, S.P., Boumpouli, C. (2016). Adolescents' subjective and psychological well-being: The role of meaning in life. *Hellenic Journal of Psychology*, 13(3), 153-169. <https://psycnet.apa.org/record/2017-38127-004>.
- CBS. (2022). Mentale gezondheid jongeren afgenomen. 1 juni. <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2022/22/mentale-gezondheid-jongeren-afgenomen>.
- Cotton, S., Zebracki, K., Rosenthal, S.L., Tsevat, J., Drotar, D. (2006). Religion/spirituality and adolescent health outcomes: A review. *Journal of adolescent health*, 38(4), 472-480. <https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2005.10.005>.
- Hallford, D.J., Mellor, D., Cummins, R.A., McCabe, M.P. (2018). Meaning in life in earlier and later older-adulthood: confirmatory factor analysis and correlates of the meaning in life questionnaire. *Journal of Applied Gerontology*, 37(10), 1270-1294. <https://doi.org/10.1177/0733464816658750>.
- Krok, D. (2018). When is meaning in life most beneficial to young people? Styles of meaning in life and well-being among late adolescents. *Journal of adult development*, 25, 96-106. <https://doi.org/10.1007/s10804-017-9280-y>.
- Martela, F., Steger, M.F. (2016). The three meanings of meaning in life: Distinguishing coherence, purpose, and significance. *The Journal of Positive Psychology*, 11(5), 531-545. <https://doi.org/10.1080/17439760.2015.1137623>.
- McKenney, S., Reeves, T. (2018). *Conducting educational design research*. London: Routledge.
- Mulders, L.T.E. (2011). *Meaning in life and its relationship to psychological well-being in Adolescents* [Masterscriptie, Universiteit Utrecht]. <https://studenttheses.uu.nl/handle/20.500.12932/6771>.
- Muynck, A. de, Miedema, S., Avest, I. ter. (2014). Education and Religion in the Netherlands. In: C. Wolhuter, C. de Wet (eds.), *International comparative perspectives on religion and education*. Sun Media Bloemfontein; 107-125.
- NJI. (2020). *Preventiematrix verbinding onderwijs-jeugdhulp*. <https://www.nji.nl/publicaties/preventiematrix-verbinding-onderwijs-jeugdhulp>.
- NJI. (2021). *Kenniskaart 'Kwaliteit verbinding onderwijs en jeugdhulp': Optimale samenwerking van onderwijs en jeugdhulp*. <https://www.nji.nl/sites/default/files/2021-05/kenniskaart-Kwaliteit-Verbinding-Onderwijs-en-Jeugdhulp.pdf>.
- NJI.nl. (2024). *Vormen van samenwerking tussen onderwijs en jeugdhulp*. <https://www.nji.nl/verbinding-onderwijs-en-jeugdhulp/vormen-van-samenwerking-tussen-onderwijs-en-jeugdhulp>.
- Onderwijskennis.nl. (2022). *Mentoring en schoolsucces van middelbare scholieren*. <https://www.onderwijskennis.nl/kennis-bank/mentoring-en-schoolsucces-van-middelbare-scholieren>.
- Overdiep, I. (2010). *Vormen van onderwijs. Inventarisatie activiteiten vorming en persoonsontwikkeling*. OPUS in opdracht van de Onderwijsraad.
- RIVM (2023). *Mentale gezondheid jongeren*. <https://www.rivm.nl/gezondheidsonderzoek-covid-19/kwartaalonderzoek-jongeren/mentale-gezondheid>.
- Roebben, B. (2013). *Seeking sense in the city. European Perspectives on Religious Education*. Berlijn: LIT Verlag.
- Schnell, T. (2020). *The Psychology of Meaning in Life*. London: Routledge.
- Steger, M.F., Frazier, P. (2005). Meaning in Life: One Link in the Chain From Religiousness to Well-Being. *Journal of Counseling Psychology*, 52(4), 574-582. <https://doi.org/10.1037/0022-0167.52.4.574>.
- Steger, M.F. (2009). Meaning in life. In S.J. Lopez, C.R. Snyder (eds.), *Oxford handbook of positive psychology*. Oxford: Oxford University Press; 679-687.
- Stevens, G.W.J.M., Dorsselaer, S. van, Boer, M., Roos, S. de, Duinhof, E.L., Bogt, T.F.M. ter, Eijnden, R. van den, Kuyper, L., Visser, D., Vollebergh, W., Looze, M. de. (2018). *HBSC 2017. Gezondheid en welzijn van jongeren in Nederland*. Utrecht University. <https://www.trimbos.nl/wp-content/uploads/sites/31/2021/09/af1640-gezondheid-en-welzijn-van-jongeren-in-nederland.pdf>.
- Vermeer, P. (2013). Religious Indifference and Religious Education in the Netherlands: A Tension Unfolds. *Theo-Web: Zeitschrift für Religionspädagogik*, 12, 79-94. <https://www.theo-web.de/zeitschrift/ausgabe-2013-01/07.pdf>.
- Wilchek-Aviad, Y., Ne'eman Haviv, V. (2016). Do Meaning in life, Ideological Commitment, and Level of Religiosity, Related Adolescent Substance Abuse and Attitude? *Child Indicators Research*, 9, 261-276. <https://doi.org/10.1007/s12187-015-9310-x>.

Geestelijke weerbaarheid van jongeren

De rol van het onderwijs en de geestelijke verzorging

Uit diverse onderzoeken blijkt dat jongeren – de zogenaamde generatie Z – met geestelijke gezondheidsproblemen kampen. Oorzaken worden gezocht in gebruik van digitale technologie, zoals de smartphone. Jongeren zouden daardoor in toenemende mate eenzaamheid en betekenisloosheid ervaren. Een existentieel perspectief dat focust op zingeving, wordt ingezet om een rijker perspectief te bieden op deze problematiek. Aan de hand van het werk van Jaap van Praag verkennen we hoe twee zingevingbronnen – arbeid en gemeenschap – bijdragen aan geestelijke weerbaarheid van jongeren. We besluiten met de rol die het onderwijs en daarbinnen de geestelijke verzorging kan hebben in het helpen ontwikkelen van geestelijke weerbaarheid.

Het mentaal welbevinden van jongeren staat volop in de belangstelling in de media en ook bij onderzoekers. Er worden zorgen geuit over de lange wachtlijsten in de ggz, de kwaliteit van de jeugdzorg, gameverslaving van jongens, jongeren die steeds langer thuis wonen vanwege de krapte op de huzenmarkt, de hoge prestatiedruk op scholen. Hoewel Nederland nog steeds koploper is als het gaat om het welzijn en geluk van kinderen in de leeftijd van 0-18 jaar, staan we slechts op de 15e plaats als het gaat om suïcide onder jongeren van 15 tot 19 jaar en is maar liefst 43% van de adolescenten niet tevreden met

hun lichaam, wat met name bij meiden afbreuk doet aan de tevredenheid over hun leven (Unicef Innocenti, 2000).

Goede onderwijs- en gezondheidszorgvoorzieningen en sterke ondersteuningssystemen in Nederland dragen bij aan een sterk mentaal welbevinden voor deze leeftijdscategorie, maar verdere differentiatie binnen deze groep laat voor jongeren vanaf 11 jaar ook andere ontwikkelingen zien. Cijfers uit onderzoek van het Trimbos-instituut (2020) laten zien dat jongeren druk ervaren van taken en toetsen op school waarbij er een positieve relatie is met het opleidingsniveau; en dat meisjes en jonge-

ren met een niet-westerse migratieachtergrond deze druk het sterkst ervaren, waarbij meiden uit beide groepen vaker aangeven te kampen met emotionele problemen. Ook eenzaamheid onder jongeren krijgt sinds de Covid-pandemie veel aandacht (Movisie, 2021). 63% van de jongeren voelt zich eenzaam volgens de Corona Gezondheidsmonitor Jongvolwassenen (RIVM, 2022). Praten hierover is taboe, wat de eenzaamheid alleen maar doet toenemen en kan leiden tot stress, onzekerheid en minderwaardigheidsgevoelens. Eenzaamheid gaat bovendien samen met een hoger risico op psychische problemen zoals depressie, angsten en suïcidale gedachten. Uit een recent groot onderzoek van het RIVM (2024) blijkt dat in het algemeen jongeren een wat betere mentale gezondheid ervaren en de ervaren stress na Covid is afgenomen, maar dat het aantal jongeren (13%) dat wel eens suïcide gedachten heeft gelijk is gebleven en dat ook de ervaren eenzaamheid onder jongeren niet is gedaald.

Wat is er aan de hand? Hoe kunnen we deze situatie duiden en vooral: wat zijn mogelijke acties die we kunnen ondernemen om jongeren te ondersteunen? Het doel van deze bijdrage is om de problematiek van jongeren vanuit een existentieel perspectief te duiden, waarbij we het concept van geestelijke weerbaarheid van Jaap van Praag inzetten. Van daaruit kijken we naar het onderwijs en de rol die geestelijke verzorging kan spelen om zingeving op scholen te ondersteunen.

Generatie Z

Marc is 21 jaar, hij komt bij de huisarts omdat hij meerdere malen met een studie is gestopt, niet goed weet wat hij nu moet en het lastig vindt om contacten te maken met leeftijdgenoten. Marc

komt uit een samengesteld gezin, zijn vader verliet zijn moeder toen hij vier jaar oud was, geen vechtscheiding overigens, beide ouders hebben onderling steeds goede afspraken met elkaar kunnen maken in een co-ouderschapconstructie. Zijn vader heeft een nieuwe vriendin gekregen en met haar nog twee kinderen, maar ook die relatie houdt geen stand. Er komt een omgangsregeling, waarbij Marc zijn broertje en zusje om de twee weken een weekend ziet. Marc had op de basisschool een goede vriendschap met een meisje uit zijn wijk, tot ergens in groep 7. Hij gaat naar het vwo en doet het daar uitstekend met name in de bètavakken. De gesprekken met de mentor verlopen altijd positief, maar echte vrienden heeft hij niet. Na zijn vwo-eindexamen begint hij aan een studie, maar stopt na drie maanden omdat hij naar eigen zeggen 'er geen zin meer in heeft'. Hij gaat in een restaurant werken en na een dienst gaat hij met collega's tot diep in de nacht stappen waarbij veel wordt gedronken. Het jaar daarop start hij opnieuw met een andere studie, maar ook deze verlaat hij na een aantal maanden weer. Ook een derde opleiding verlaat hij vroegtijdig. Hij werkt veel in het restaurant en als hij daar niet is, slaapt hij, volgt hij Instagram en X op zijn telefoon of kijkt hij Netflix-series. De ouders dringen erop aan dat hij eens gaat praten met een psycholoog.

Zo op het eerste gezicht lijkt er met Marc niet zo veel aan de hand. Hij is een jongvolwassene, nog zoekende naar hoe hij het volgende deel van zijn leven invulling gaat geven, onderwijl een comfortabel leven leidend in de woningen van zijn moeder en vader waar hij afwisselend verblijft. Het deel uitmaken van een samengesteld gezinsverband is niet uitzonderlijk; in Nederland zien we een groei aan eenoudergezinnen en een toenemende variatie aan ge-

zinsvormen. En niet gemotiveerd zijn voor een studie is in deze leeftijdscategorie al evenmin uniek. Vorig jaar luidde de toenmalige minister van onderwijs, Robbert Dijkgraaf, de noodklok over het grote aantal school- en studieverlaters. Met name mbo-ers zouden voortijdig de school inruilen voor werk, zonder de benodigde startkwalificatie te behalen. Als oorzaken werden genoemd de krappe arbeidsmarkt, maar ook de demotivatie die zou zijn opgetreden bij jongeren tijdens de Covid-pandemie (NOS, 3 april 2023).

En toch, dat dit niet uniek is voor Marc, wil niet zeggen dat we hier geen serieus probleem waarnemen. Marc is een kind van zijn tijd, de zogeheten generatie Z (Gen Z), de generatie die volgens het Amerikaanse [Pew Research Center](#) geboren is tussen 1997 en 2012, maar dit kan ook iets eerder of later beginnen en/of eindigen, afhankelijk van het onderzoek. Waar de onderzoeken het over eens zijn, is dat deze generatie wordt gekenmerkt als 'tech-savvy'. Dat wil zeggen: zij ademt digitale technologie, vindt haar informatie, contacten en vermaak via de mobiele telefoon, apps en andere digitale middelen. Hoewel voor eerdere generaties nieuwe technologie ook al bestaat, is het niveau en de intensiteit waarmee deze in het leven binnendringt van Gen Z ongekend groot. Door het overmatige gebruik van de smartphone zijn deze jongeren bovendien niet gewend om diepgaand contact met anderen te hebben of een betekenisvol gesprek te voeren, wat eenzaamheid en neerslachtigheid versterkt en tot geestelijke gezondheidsproblemen, zoals minderwaardigheidsgevoelens, kan leiden:

As texting has replaced phone calls for many, the ability to sustain a deep and meaningful conversa-

tion is in danger of being lost. Most of us have had the experience of going to a dining hall and see a group of students, seemingly eating together, yet all looking at their own screens, something sociologists call 'absent presence' (Rue, 2018: 7).

Gen Z brengt dus veel tijd door online. Ze zoekt onmiddellijke waardering en acceptatie door middel van sociale media en ze passen hun 'personas' aan om conflict te vermijden. Social media hebben een veel directere en grotere invloed op hoe jongeren zich voelen dan in eerdere generaties het geval was, doordat ze zich vergelijken met anderen en door de lens van het medium (en de vaak anonieme anderen daarachter) zichzelf waarderen (Rue, 2018). Daarbij komt dat deze generatie in een tijd opgroeit van toenemende politieke spanningen, geweld en maatschappelijke instabiliteit; en deze informatie komt op elk moment van de dag onmiddellijk tot hen via de smartphone. Deze context leidt ertoe dat deze generatie maatschappelijk betrokken is en openstaat voor diversiteit in leefstijlen en visies (Seemiller & Grace, 2017). De keerzijde hiervan is dat dit tegelijkertijd kwetsbaar maakt: Gen Z kenmerkt zich door onzekerheid over de toekomst, door een op zichzelf gerichtheid, smartphoneverslaving en communicatieschuwheid in synchrone relaties.

Volgens de Amerikaanse hoogleraar Jonathan Haidt in zijn boek met de veelzeggende titel *Generatie Angststoornis* (2024) heeft het vele smartphonegebruik geestelijke gezondheidsproblemen tot gevolg. Echter, het omgekeerde is ook mogelijk, dat het toch al onzeker zijn in sociale contacten jongeren eerder doet grijpen naar de smartphone en het voor hen een middel is om toch onderdeel te zijn van

sociale verbanden. Bovendien zijn de ervaringen van jongeren zelf onderbelicht gebleven in Haidts boek en in de studies die hij aanhaalt. Veel onderzoek naar sociale-mediagebruik en jongeren trekt te voorbarig conclusies, omdat het teveel uitgaat van jongeren als een homogene groep (Valkenburg et al, 2022). Wat echter wel opvalt in het boek van Haidt is dat hij, in tegenstelling tot het vele onderzoek in Nederland, de problematiek van jongeren ook duidt in termen van zingeving. Hij haalt de Franse filosoof Blaise Pascal aan door te stellen dat er in ieder mensenhart een god-vormig gat is: een leegte die mensen proberen te vullen met het streven naar 'het goede', welke vorm dat ook krijgt. Haidt stelt dat de massamedia in de huidige samenleving dat gat aan het vullen is. Volgens hem dreigt het teveel aan content dat we voorgeschoteld krijgen via social media 'de goddelijke dimensie' in onszelf en in het menselijk bestaan, naar beneden te trekken (p. 249). Hij pleit voor het terugkrijgen van de controle over die input en daarmee ons leven.

Haidt brengt hier het verlangen naar 'betekenis, verbinding en spirituele verheffing' in dat mens-eigen is (p. 252). In de 20e eeuw boden religies en andere levensbeschouwingen, zoals het humanisme, meer dan nu een inbedding hiervoor. Deze tradities gaven duidelijke aanwijzingen hoe een 'goed leven' te leiden, tot uitdrukking komend in anderen helpen die minder goed bedeed zijn dan jezelf. Ook boden ze rituelen die gemeenschapsvormend en -bindend zijn; vormen van stilte en rust (gebed, meditatie) en de oproep tot acceptatie en niet-oordelen. De filosoof Charles Taylor (1989) stelt dat in onze Westerse samenleving levensbeschouwelijke tradities aan kracht verloren hebben als richtinggevend voor een

goed leven; tevens laten deze tradities een grotere pluraliteit zien, waardoor hierin – net zoals in andere levensdomeinen – keuzes gemaakt moeten worden. Voor jongeren die opgroeien aan het begin van de 21e eeuw, leidt de secularisering tot een individuele, privé-zoektocht naar zin. Wat maakt mijn leven de moeite waard? Wanneer ben ik de moeite waard? Dit zijn vragen die zich aandienen. Het zijn de trage vragen die bij ieders leven horen, maar waarvan jongeren niet weten hoe en waar ze naar antwoorden kunnen zoeken, laat staan hoe ze met die vragen kunnen leren leven. Ze doen dan een poging in de taal die ze kennen van sociale media: die van 'gestrest zijn', 'depri', 'niet chill', 'druk in het hoofd'; en ze komen via de school of de huisarts op de wachtlijst van de ggz terecht. De problemen in het welbevinden van jongeren worden gegoeten in mentale (psychische) termen, waarvoor individuele interventies bestaan. We hebben hier echter te maken met een maatschappelijk probleem, dat verder strekt dan het sociale media gebruik. Dit begint ook langzaam door te dringen tot de gezondheidszorg. Zo brengt de Raad voor de Volksgezondheid en Samenleving binnenkort een advies uit over 'mentale volksgezondheid' waarin ze pleit voor de-individualisering en de-psychologisering van problemen in mentaal welbevinden van jongeren (persoonlijke communicatie, RVS jaarcongres, 18 oktober 2024). In de volgende paragraaf duid ik deze problematiek vanuit een existentieel perspectief waarbij ik het concept van geestelijke weerbaarheid centraal stel, om van daaruit te kijken wat de rol kan zijn van het onderwijs en de geestelijke verzorging hierin.

Geestelijke weerbaarheid van jongeren

Een existentieel perspectief brengt zingeving in het vizier en de zingevingsvragen waarmee jongeren leven in de huidige samenleving en dit kan een verrijking zijn voor het debat dat nu gaande is over het welbevinden van jongeren. Dit zingevingsperspectief sluit een psychologisch perspectief niet uit, integendeel. De humanistische en ook de existentiële psychologie laten zien dat levensvisie en -overtuiging en psychische gezondheid elkaar doordringen. Van Praag, de grondlegger van het Nederlandse humanisme zegt hierover ver voordat Gen Z een feit was: 'dat de meeste (jonge) mensen aan niets zozeer behoefte gevoelen als aan een doel om voor te leven. Anderzijds wordt het merendeel van psychische storingen begeleid – veroorzaakt? – door een gevoel van doelloosheid. Er is een massaal besef van existentiële leegte, dat zich uit als een altijd dreigend gevoel van fundamentele verveling.' (Van Praag, 1978: 162)

Volgens Van Praag is het toepassen van psychotherapeutische technieken onvoldoende om de existentiële leegte (het god-vormige gat) te vullen, omdat zij geen 'inhoud' helpen verlenen aan het leven. Wat is dan die inhoud waar Van Praag het over heeft? Van Praag noemt twee belangrijke zingevingbronnen in het bestaan van mensen. Op de eerste plaats arbeid, waarmee hij niet alleen zinvol werk bedoelt, maar ook hobby's, activiteiten, het maken van kunst, de wetenschapsbeoefening – al datgene dat een beroep doet op ons schepend vermogen en daarmee iets bijdraagt aan de samenleving en anderen. De tweede zingevingbron is gemeenschap. Van Praag stelt dat de beleving van gemeenschap, het opgenomen zijn in een groter verband of een ander die

jou nodig heeft, een belangrijke zingevende betekenis heeft.

Voor Van Praag dragen de genoemde zingevingbronnen bij aan het vermogen om 'menschelijkheid' hoog te houden – een normatief ideaal dus – of dit te bevorderen wanneer er sprake is van tegenslag of dit onder druk staat. Wat is er nodig om menselijkheid te ontplooien? Jaap van Praag voert dit terug op de Tweede Wereldoorlog en de vraag hoe het mogelijk is dat zoveel mensen geen weerstand konden bieden aan de aantrekkingskracht van het nazisme. Volgens hem lag de reden hiervoor in het ontbreken van een levensvisie, een visie op het goede leven, 'nihilisme' dus in de Nederlandse bevolking. Dit maakt mensen gevoelig voor massale verleidingen en hypes, voor polarisatie, voor gevoelens van machteloosheid die hele generaties verlammen en vereenzamen. Als tegenhanger hiervan is 'geestelijke weerbaarheid' nodig, die gestoeld is op een levensvisie en tegenwicht kan bieden aan de existentiële leegte waarover we eerder spraken.

Geestelijke weerbaarheid kan gedefinieerd worden als 'het vermogen om in de confrontatie met tegenkrachten, zowel in het persoonlijke leven als in de maatschappij en cultuur, de gerichtheid op menswaardigheid van zichzelf en van anderen te behouden, te versterken en verder te ontwikkelen' (Duyn-dam, 2011: 10-11). Het gaat daarbij niet zozeer om een individueel vermogen, maar om een relationeel vermogen dat zich ontwikkelt in dialoog, in openheid voor diverse perspectieven en in gemeenschappen. Het toont zich niet alleen in een levensvisie, maar ook in een houding van moed en trouw (Van Praag, 1953: 73). Trouw, omdat in geestelijke weerbaar-

heid een element zit van vasthoudendheid en verantwoordelijkheid nemen voor de situatie zoals die zich aandient; daar niet bij vandaan proberen te komen, maar deze onder ogen zien en aanvaarden, zonder erin te berusten. Moed verwijst naar een zekere strijdlustigheid. Dit uit zich in het verzet tegen krachten die een menswaardig leven kunnen aantasten, ook al betekent dit tegen de stroom inzwemmen.

De context waarin Van Praag over geestelijke weerbaarheid spreekt, na de Tweede Wereldoorlog en de verschrikkingen van die tijd, is een andere dan de huidige context van generatie Z. Maar ook in deze tijd staan jongeren en volwassenen bloot aan allerlei maatschappelijke ontwikkelingen, waarin het zonder levensvisie moeilijk positie bepalen is. Beide door Van Praag genoemde bronnen zien we ook terug als belangrijke zingevingen behoeften bij hedendaagse jongeren (Nash, 2016). Jongeren zoeken mogelijk via sociale media naar de vervulling ervan. Het maken van een TikTok-filmpje en het deelnemen in een What's app-groep zijn hier voorbeelden van. TikTok is voor jongeren een gelijkwaardig medium: iedereen kan een filmpje posten en jongeren kunnen hiermee hun talenten en creativiteit aanboren. Bovendien ontmoeten ze vaak waardering voor deze creaties. What's app-groepen kunnen sociaal onveilig zijn, bijvoorbeeld als iemand verbale agressie ontmoet. Maar ook het tegenovergestelde gebeurt: jongeren ervaren steun van de lieve reacties bij het delen van moeilijkheden. Dat zijn potentieel belangrijke ingrediënten voor geestelijke weerbaarheid van jongeren. Wat echter vaak ontbreekt, is een levensvisie die maakt dat het gebruiken van sociale media niet louter deelnemen is in de nieuwste hype, maar een bewuste keuze om

vorm te geven aan het eigen leven en samenleven. Op zichzelf genomen bieden sociale media geen 'inhoud' aan het leven, maar vragen zij juist om selectief met inhouden om te gaan. Als we dit vertalen naar de geestelijke weerbaarheid van jongeren, dan hebben zij de ontwikkeling van een levensvisie en -houding nodig die hen helpt hun activiteiten te kunnen zien in een groter plaatje van het bijdragen aan de samenleving en zich daarin gewaardeerd voelen. Wat is de rol hierbij van het onderwijs en van de geestelijke verzorging?

De rol van het onderwijs

Ik begon deze bijdrage met een schets van generatie Z. Door verschillende auteurs is er nagedacht over wat deze generatie nodig heeft in het onderwijs (zie bijvoorbeeld Giunta, 2017; Seemiller & Grace, 2017). Rue (2018) stelt dat Gen Z vooral gericht is op de eigen loopbaan, weinig tijd en aandacht over heeft dus efficiëntie nastreeft en vaardigheden wil ontwikkelen die nodig zijn in een toekomstig beroep. Het zijn bovenal consumenten, die met onderwijs omgaan zoals ze naar andere producten kijken:

Gen Z members are coming to our campuses with high expectations for services, response, and engagement. They have been savvy consumers in an online world and expect the same from us. They have learned to expect not only Amazon-like speed and quality of service but also Amazon-like personalization. They will want us to know what they like, as their streaming music service does (Rue, 2018: 9).

Wat opvalt in deze publicaties is opnieuw dat Gen Z over één kam wordt geschoren, terwijl er grote culturele en persoonlijke verschillen

zijn die maken dat veel jongeren zich hierin niet zullen herkennen. Bovendien overheerst veelal een analyse vanuit een digitaal perspectief: omdat jongeren een gemakkelijke omgang hebben met digitale middelen, zou dat ook zijn waar ze behoefte aan hebben, zo lijkt de redenering. Daarbij wordt niet gerefereerd aan de existentiële leegte die we eerder constateerden, en wat deze generatie nodig heeft om inhoud te geven aan een goed leven en een goed samenleven. Dit probleem wordt overigens wel herkend, er is namelijk weinig academisch onderzoek gedaan naar deze generatie; veel van de kennis komt uit marketingonderzoek, omdat Gen Z een belangrijke consumptiekracht vormt op de markt (Rue, 2018; Giunta, 2017).

Als we iets verder kijken dan dat, zien we ook een hoopvol optimisme bij deze generatie. Het wegvallen van de levensbeschouwelijke zuilen, de toegenomen diversiteit in onze samenleving en de digitale wereld hebben het hen mogelijk gemaakt om contact te leggen met uiteenlopende mensen en uitingen, een groter bewustzijn van maatschappelijke problemen te ontwikkelen en daarbij taal-, etnische- of genderverschillen te overbruggen. Dit motiveert jongeren om te willen bouwen aan een meer gelijkwaardige toekomst voor iedereen (Seemiller & Grace, 2017). Om deze maatschappelijke betrokkenheid vorm te geven, dienen zij wel toegerust te worden en het ontwikkelen van een levensvisie is daarin een belangrijk onderdeel. Het is de vraag of dit in het huidige onderwijs voldoende gebeurt. Veel van wat ook wel wordt aangeduid als de '21st century skills' – communiceren, samenwerken, sociale en culturele vaardigheden, zelfregulering, kritisch denken, creatief denken, probleem oplossen, computational thinking,

informatievaardigheden, ICT-basisvaardigheden, mediawijsheid en digitale geletterdheid – is gericht op wat deze generatie nodig heeft om een adequate bijdrage te leveren aan de hedendaagse arbeidsmarkt. Hierin ligt er veel nadruk op de omgang met digitale technologie, terwijl deze groep daar juist zeer vertrouwd mee is. De genoemde vaardigheden zijn bovendien gericht op het flexibel aanpassen aan de arbeidsmarktomgeving en de veranderende eisen daarbinnen (duurzame inzetbaarheid), wat een kritische en creatieve houding niet bevordert (Biesta, 2013). Dit sluit aan bij de constatering van Seemiller en Grace (2017) dat Gen Z een maatschappelijk betrokken groep is, die wil bijdragen aan betekenisvolle verandering op de grotere onderwerpen door nieuwe uitvindingen, nieuwe ondernemingen en andere manieren van samenwerken. Dat betekent ook dat:

Instead of helping students explore only their interests and viable career options, educators may also need to help students engage in self-exploration of their values and passions as they search for their greater meaning in life (Seemiller & Grace, 2017: 24).

Veel onderzoek naar Gen Z is afkomstig uit de Verenigde Staten. In het middelbaar en hoger onderwijs in Nederland is er meer aandacht voor de vorming van leerlingen en studenten, onder noemers als persoonsvorming, levensbeschouwing of burgerschap. In het middelbaar onderwijs en het mbo is burgerschapsonderwijs volgens de wet verplicht. Hierin staat centraal het leren over de basiswaarden van de democratische rechtsstaat, zoals gelijkwaardigheid, vrijheid van meningsuiting, respect voor

anderen, autonomie, verantwoordelijkheid en het tegengaan van discriminatie. Hierbij komen leerlingen in aanraking met actuele maatschappelijke onderwerpen en leren zij daarover een eigen visie te vormen, te debatteren en te communiceren met mensen die anders denken. Binnen het burgerschapsonderwijs zijn verschillende benaderingen mogelijk (Veugelers & De Groot, 2019); burgerschapsvorming kan gericht zijn op aanpassing aan democratische normen, op het ontwikkelen en beargumenteren van een individueel standpunt, of op het handelen als een kritische en betrokken deelnemer in democratische processen. Ook het niveau waarop het geïntegreerd is in het onderwijs kan uiteenlopen, van een specifiek vak waarin de focus ligt op waarden tot projecten in de samenleving of een democratische schoolcultuur, waarin meer aandacht is voor dialogische onderwijsmethoden, actieve participatie van leerlingen in de schoolgemeenschap en inclusief onderwijs.

Ook via allerlei projecten en interventies wordt er tegenwoordig getracht om weerbaarheid (Trimbos, 2016) en zingeving van jongeren via het onderwijs te versterken. Deze curriculum(en vaak ook buiten-curriculaire)-onderdelen zijn een goede ontwikkeling, als zij de zingeving behoeften van 'arbeid' en 'gemeenschap' voeden, zoals het geval is voor de focus op dialoog en op school- en maatschappelijke participatie in burgerschapsvorming. Projecten en interventies gericht op zingeving en weerbaarheid zijn echter vaak ingestoken op het versterken van individuele vaardigheden, zoals bijvoorbeeld *mindfulness* of assertiviteit. Ik zou de stelling willen verdedigen dat dit alleen zoden aan de dijk zet indien dit gebeurt in samenhang met het versterken van de levensvi-

sie, zoals uiteengezet in het concept van geestelijke weerbaarheid. Geestelijke weerbaarheid gaat over de ontwikkeling van een levensvisie en -houding van waaruit de vraag kan worden gesteld of een situatie of omgeving 'goed' is in termen van menswaardigheid, nu en op de langere termijn. Het biedt handvatten voor een vorm van onderwijs die jongeren leert het gesprek aan te gaan over dit soort wezenlijke vragen. Een enkel vak levensbeschouwing of burgerschap, of op de individuele leerling gerichte training van cognitieve en/of emotionele vaardigheden, is daartoe niet toereikend, omdat het om vorming van de gehele persoon gaat in relatie tot de context. Ik zie hierin een rol weggelegd voor geestelijke verzorging, zoals ik in het laatste deel zal betogen.

De rol van de geestelijke verzorging

Geestelijk verzorgers hebben een opleiding genoten in theologie, religiewetenschappen, humanistisch of een andere geesteswetenschappelijke basis. Zij zijn deskundig op het terrein van levensvragen, ethiek en uiteenlopende levensbeschouwelijke en culturele perspectieven en tradities (VGvZ, 2015) en weten de ervaringen van ontologische onzekerheid en contingentie waar jongeren (en volwassenen) mee kampen, te herkennen en hierbij te begeleiden, zonder in een oplossingsgerichte modus te belanden. Ook zijn zij bekwaam om het gesprek of activiteit te richten op de overtuigingen of waarden op persoonlijk of organisatievlak. In toenemende mate hebben geestelijk verzorgers bovendien een rol in het opleiden van andere professionals, zoals rondom morele en zingevingsvragen in de zorg, zodat artsen en verpleegkundigen deze herkennen en weten hoe daarin te handelen. Ook

dragen ze bij aan een cultuur op de afdeling, waarin kwetsbaarheid mogelijk is en openheid voor het niet-weten. In multidisciplinair overleg brengen zij een existentieel perspectief in (het levensverhaal en de waarden van de patiënt), dat een belangrijke aanvulling of interventie kan zijn in de besluitvorming rondom verdere behandeling.

Internationaal gezien is het educatieve domein een van de werkvelden van de geestelijk verzorger en zijn zij te vinden onder de noemer van *school chaplaincy*. Het is door het weinige onderzoek op dit gebied echter lastig om een goed begrip te krijgen van dit veld. Wat opvalt in de internationale literatuur is dat geestelijk verzorgers in het onderwijs vaak als vrijwilliger en vanuit zending door een kerk werken en dat zij bijdragen aan het ethos van de school: de visie die een school heeft op haar bedoeling en op de gemeenschap die zij wil vormen (Hunt, 2021).

In Nederland zijn geestelijk verzorgers die werkzaam zijn in het onderwijs schaars. Sommige universiteiten of faculteiten hebben naast een psycholoog of studieadviseur, ook een geestelijk verzorger in dienst. In het primair en secundair onderwijs is er nog nauwelijks sprake van en 'onderwijs' is dan ook niet benoemd als een van de werkvelden door de beroepsvereniging VGVZ. Er zijn wel onderzoeken (zie bijvoorbeeld Van den Berg & Scherer-Rath, 2023) die onderbouwing bieden voor de toekomstige inbedding van geestelijke verzorging in het onderwijs. Hoe zou dit er dan uit kunnen zien?

Naar analogie van het werk in de zorg, zou de geestelijk verzorger ondersteuning kunnen bieden aan docenten, leerlingbegeleiders, mentoren en aan een cultuur die 'goed onder-

wijs' nastreeft met het oog op 'goed (samen) leven'. Een dergelijke professional zou een centrale rol kunnen hebben in de kwaliteitsbewaking en doorontwikkeling van aandacht voor de existentiële dimensie op alle lagen van de onderwijsinstelling; en tevens de interne deskundigheidsbevordering op dit terrein kunnen versterken. Concreet zouden zij binnen de school kunnen stilstaan bij belangrijke breukmomenten, bijvoorbeeld het overlijden van een docent of ziekte van een leerling, maar ook het vieren van het eindexamen, met een ritueel dat passend is bij de school en de leerlingen (zie ook de bijdrage van Joanna Wojtkowiak, Isolde de Groot en Emy Spekschoor in dit themanummer). Ook de fysieke omgeving speelt een betekenisvolle rol in het creëren van een leeromgeving waar iedereen zich thuis voelt en die uitnodigt tot scheppende arbeid en gemeenschap, de bronnen die Van Praag voor zich zag. Bovendien kan de geestelijk verzorger daarin verbindingen zoeken: de samenwerking tussen onderwijs, verzorgers, cultuur, sport, levensbeschouwelijke organisaties en lokale ondernemingen is cruciaal om een sociaal weefsel te creëren waarin jongeren (en ouderen) op existentieel vlak goed gedijen omdat het hen ondersteunt in het vormen van een levensvisie.

Om dit te kunnen doen, moet wel aan bepaalde voorwaarden zijn voldaan. Geestelijk verzorgers dienen zich verder te bekwamen in de leefwereld van jongeren en jongvolwassenen, die vaak andere vormen aanneemt (muziek, sport, Instagram, het maken van filmpjes, creativiteit) dan bij volwassenen. Hoe jongeren leren en zich ontwikkelen is anders dan bij volwassenen; dit vraagt om de verdere ontwikkeling van hun pedagogische competentie.

Daarnaast wordt ook een appel gedaan op hun relationele professionaliteit: het samenwerken op het snijvlak van verschillende domeinen en disciplines (Jacobs, 2020). Onderwijsorganisaties zullen open moeten durven staan voor dit experiment en onderzoeken wat de impact is op de verschillende lagen in de organisatie. De vraag bij positieve evaluatie is dan hoe dit verder gebracht kan worden, zodat geestelijke verzorging en onderwijs een structurele verbintenis met elkaar krijgen. Ook hier zie ik weer een parallel met de geestelijke verzorging in de zorgsector. Sinds 2020 zijn er in heel Nederland Centra voor Levensvragen ontstaan, van waaruit geestelijk verzorgers begeleiding en ondersteuning bieden aan mensen thuis. De hieraan gekoppelde subsidieregeling van het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport is bedoeld voor ouderen (50+) en mensen (inclusief kinderen en jongeren en hun familieleden) in de palliatieve fase. Aanvulling van deze subsidie vanuit het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap zou het in de toekomst mogelijk kunnen maken dat ook jongeren, onderwijsprofessionals en ook onderwijsinstellingen ondersteuning kunnen krijgen op existentieel vlak. De Centra voor Levensvragen vormen hiervoor een goed model omdat zij een landelijk dekkend netwerk bieden. Echter een vorm waarin onderwijsinstellingen zelf een geestelijk verzorger in dienst nemen die een nauwe relatie onderhoudt met het Centrum voor Levensvragen en ook bij jongeren en hun opvoeders thuis begeleiding bieden, is ook goed denkbaar.

Conclusie

Deze bijdrage begon bij Marc, een jongvolwassene die is opgegroeid in een tijdperk waarin

sociale media hoogtij vierten, de prestatiedruk groot is en de toekomst op diverse vlakken (huisvesting, klimaat, sociale cohesie) onzeker. Terwijl de generaties daarvoor nog waren ingebed in een levensbeschouwelijk stelsel, dat misschien niet altijd bevredigende antwoorden gaf, maar dan tenminste een kader om tegenaan te schuren of te schoppen, daar bevindt deze generatie zich voor een deel in een existentiële leegte. De behoefte aan arbeid en gemeenschap is er, maar een levensvisie die ervoor zorgt dat jongeren 'opgetild' worden en ook in tegenspoed en bij tegenkrachten zich gedragen weten om te volharden in hun streven naar een menswaardig bestaan, lijkt kwetsbaar geworden. Het onderwijs biedt een belangrijke context voor de ontwikkeling daarvan, omdat alle jongeren dit genieten. Geestelijk verzorgers kunnen in het onderwijs langs diverse wegen helpen om inhoud te geven aan de belangrijke taak om de geestelijke weerbaarheid van jongeren te versterken.

Literatuur

- Berg, M.C. van den, Scherer-Rath, M. (2023). Zingeving en contingentie in het levensverhaal van adolescenten: Een kwalitatief pilotonderzoek naar betekenisgeving bij adolescenten in het voortgezet onderwijs. *Religie & Samenleving*, 18(2), 104-132.
- Biesta, G. (2013). Responsive or Responsible? Democratic Education for the Global Networked Society. *Policy Futures in Education*, 11(6), 733-744. <https://doi.org/10.2304/pfie.2013.11.6.733>.
- Duyndam, J. (2011). Geestelijke Weerbaarheid en Humanisme. *Tijdschrift voor Humanistiek*, 46(12), 9-18.
- Giunta, C. (2017). An emerging awareness of generation Z students for higher education professors. *Archives of Business Research*, 5(4), 90-104.
- Haidt, J. (2024). *Generatie angststoornis. Wat sociale media met onze kinderen doen*. Ten Have.
- Hunt, J. (2021). *The Role of the Secondary School Chaplain in Relation to School Ethos: Six Case Studies* (Doctoral dissertation, Staffordshire University).
- Jacobs, G. (2020). *Zin in Geestelijke Verzorging*. Utrecht: Inaugurale rede UvH.

- Movisie (2021). *Eenzaamheid onder jongeren. Verkenning van de stand van zaken in literatuur, beleid en praktijk*. <https://www.movisie.nl/sites/movisie.nl/files/2021-05/Eenzaamheid%20onder%20jongeren.pdf>
- Nash, S. (2016). Message in a bottle: a comparative study of spiritual needs of children and young people in and out of hospital. *International Journal of Children's Spirituality*, 21(2), 116-127. <https://doi.org/10.1080/1364436X.2016.1182894>.
- NOS (2023). Hoogste aantal voortijdige schoolverlaters in tien jaar. Nieuwsbericht 3 april 2023, geraadpleegd op 15-10-2024 via <https://nos.nl/artikel/2469965-hoogste-aantal-voortijdige-schoolverlaters-in-tien-jaar>.
- Praag, J.P. van (1953) Geestelijke verzorging op humanistische grondslag. In: P. Derkx (samenstelling). *Om de geestelijke weerbaarheid van humanisten*. Het Humanistisch Archief, 44-77.
- Praag, J.P. van (1978). Raadswerk / Zingeving en levensgevoel. In: P. Derkx (samenstelling). *Om de geestelijke weerbaarheid van humanisten*. Het Humanistisch Archief, 153-168.
- RIVM (2024). Mentale gezondheid. Gezondheidsonderzoek COVID-19. Geraadpleegd op 17-10-2024 via <https://www.rivm.nl/gezondheidsonderzoek-covid-19/kwartaalonderzoek-jongeren/mentale-gezondheid>.
- RIVM (2022). Corona Gezondheidsmonitor Jongvolwassenen 2022. Geraadpleegd op 12-10-2024 via [Corona Gezondheidsmonitor Jongvolwassenen 2022 | Gezondheidsmonitor](https://www.rivm.nl/gezondheidsmonitor-jongvolwassenen-2022).
- Rue, P. (2018). Make Way, Millennials, Here Comes Gen Z. *About Campus: Enriching the Student Learning Experience*, 23(3), 5-12. doi:10.1177/1086482218804251.
- Seemiller, C., Grace, M. (2017). Generation Z: Educating and engaging the next generation of students. *About campus. Enriching the Student Learning Experience*, 22(3), 21-26. <https://doi.org/10.1002/abc.21293>.
- Taylor, C. (1989). *A secular age*. Harvard University Press.
- Trimbos (2022). *Geluk onder druk. Onderzoek naar het mentaal welbevinden van jongeren in Nederland*. Geraadpleegd op 17-10-2024 via <https://www.trimbos.nl/wp-content/uploads/sites/31/2021/09/af1785-geluk-onder-druk.pdf>.
- Trimbos (2016). *Factsheet Mentale weerbaarheid en mentaal welbevinden in de schoolsetting*. Geraadpleegd op 18-01-2025 via <https://www.trimbos.nl/wp-content/uploads/sites/31/2021/09/af1439-mentale-weerbaarheid-en-mentaal-welbevinden-in-de-schoolsetting.pdf>.
- Unicef Innocenti (2020). Worlds of Influence. Understanding What Shapes Child Well-Being in Rich Countries. *Innocenti Report Card 16*, UNICEF Office of Research – Innocenti, Florence. Geraadpleegd op 22-1-2025 via https://www.unicef.nl/files/Report%20Card%2016%20UNICEF_3%20sept_2020.pdf.
- Valkenburg, P.M., Meier, A., Beyens, I. (2022). Social media use and its impact on adolescent mental health: An umbrella review of the evidence. *Current opinion in psychology*, 44, 58-68.
- Veugelers, W., Groot, I. de. (2019). Theory and practice of citizenship education. In: W. Veugelers (ed.) *Education for democratic intercultural citizenship*. Brill/Sense Publishers; 14-41.
- VGVZ (2015). *Beroepsstandaard Geestelijke Verzorger*. <https://vgvz.nl/wp-content/uploads/2018/07/Beroepsstandaard-2015.pdf>.

Rituele verbinding op scholen

Kansen en aandachtspunten voor geestelijk verzorgers

Op welke manieren kunnen rituelen verbindend werken in openbare scholen in het voortgezet onderwijs? In dit artikel presenteren wij de uitkomsten van een verkennend, kwalitatief onderzoek naar nieuwe rituelen. In de plurale samenleving kunnen vragen ontstaan hoe een schoolgemeenschap gevormd en versterkt kan worden door rituelen. Geestelijk verzorgers kunnen als zingevingsexperts een educatieve en adviserende rol spelen voor openbare scholen die behoefte hebben aan meer rituele sensitiviteit.

Verbinding is een menselijke behoefte en wordt in veel zingevingstheorieën benoemd als een kernwaarde voor het ervaren van zin in het leven (Derx & Pinn, 2024). Verbinding kan ervaren worden met andere mensen, de natuur of het transcendente. Mensen hebben van oudsher rituelen uitgevoerd om in verbinding te komen met voorouders, goden of de natuur. Welke rol hebben rituelen echter in seculiere en plurale contexten? Het organiseren van rituelen en vieringen hoort tot de kerntaken van geestelijk verzorgers in verschillende werkelden (Handzo et al., 2008). De vraag die wij hier willen onderzoeken is: welke rol kunnen rituelen spelen in het onderwijs en dan specifiek het openbaar voortgezet onderwijs?

In dit artikel reflecteren wij op de rol die rituelen kunnen spelen bij het bevorderen van verbondenheid in openbare scholen voor voortgezet onderwijs, en centrale aandachtspunten voor geestelijk verzorgers in dit kader. Onder verbondenheid op scholen verstaan wij zowel het bevorderen van ervaringen van verbondenheid met de gehele schoolgemeenschap, als het bevorderen van ervaringen van verbondenheid binnen sub-gemeenschappen in de school zoals een jaarlaag, sectie of LHBTQI+ gemeenschappen. Onze reflectie bouwt voort op bevindingen uit een exploratief, empirisch onderzoek naar rituelen in het openbaar voortgezet onderwijs (Spekschoor et al., 2023), en eerder onderzoek op het gebied van rituele be-

geleiding, zingeving, verbinding en onderwijs (o.a. De Groot et al., 2023; Wojtkowiak, 2022).

Na een korte theoretische beschouwing over rituele verbinding en een toelichting bij de empirische verkenning presenteren wij onze analyse van rituele verbondenheid in het openbaar onderwijs, en bespreken we kort enkele aandachtspunten voor geestelijk verzorgers en medewerkers op openbare scholen in onze pluriforme samenleving.

Rituele verbinding in het onderwijs

Het begrip 'ritueel' is vrij breed en wordt in de academische literatuur op verschillende manieren gedefinieerd (Grimes, 2014). Onder de term 'ritueel' vallen verschillende vormen, zoals ceremonies, liturgie, dagelijkse ritualiseringen (Grimes, 2014). Rituelen ontstaan vaak rond individuele en collectieve breukervaringen, zoals bij afscheid en rouw, maar zijn ook onderdeel van gemeenschappen en hoe deze in stand worden gehouden en versterkt (Han, 2020; Driver, 2006). In het onderwijs worden rituelen doorgaans georganiseerd door docenten met affiniteit voor rituelen, zoals docenten levensbeschouwing of geestelijk verzorgers (Moody, 2006; De Wildt, 2014). In dit artikel beschouwen wij rituelen als symbolische, belichaamde handelingen die met een bepaalde intentie in een specifieke tijd en ruimte worden uitgevoerd (Davis-Floyd, 2008; Grimes, 2014).

Rituelen zijn betekenisvol, omdat zij de werkelijkheid symboliseren en vertragen (Geertz, 1973; Han, 2020; Lukken, 1999). De symbolische kant van rituelen is van essentieel belang. Symbolen zorgen voor herkenbaarheid; het is duidelijk wat ermee wordt bedoeld (Han, 2020; Lukken, 1999). In een gemeenschap die sterk is geritualiseerd hoeven symbolen niet te worden

uitgelegd, maar worden ze door iedereen begrepen. Bij nieuwe rituelen en zeker in plurale contexten ligt dat anders, omdat niet iedereen dezelfde symbolen en rituelen deelt.

Symbolen zijn belangrijke verbindende dragers in rituelen, maar de betekenis van ritueel handelen is niet 'slechts' symbolisch (Schilbrack, 2004). Dat wil zeggen dat de symbolische vertaling aan zich betekenisvol is, of 'in zichzelf geladen met zin' en de 'aandacht richt op het wezenlijke' (Lukken, 1999: 49). Rituele verbeelding geeft ruimte om te handelen, te ervaren en associatief te reflecteren. Rituelen zijn ook voorgeschreven en gestructureerd en dragen daarom bij aan betekenskader. Door het wegvallen van een rituele structuur vervalt de samenleving volgens Han (2020) in een 'brij' van tijd en ruimte, en worden wij opgeslokt door productiedenken, consumptie en efficiëntie.

Het verbindende aspect van rituelen wordt vaak in rituele studies beschreven (Bell, 1999; Van Gennep, 1960; Turner, 1960). Verbinding door rituelen kan op verschillende manieren worden ervaren, zoals het versterken en ervaren van een gevoel van gemeenschap (Driver, 2006), maar ook het verbinden van verleden en toekomst in het heden (Lukken, 1999), het verbinden met de plaats of een bepaalde datum, 'de grond onder onze voeten' (Lukken, 1999: 21) of 'het land van onze toekomstmogelijkheden' (Lukken, 1999: 21). Door het gebruik van symbolen, symbooltaal en symboolhandelingen kunnen rituelen verwijzen naar een andere werkelijkheid en deelnemers kunnen zich ermee verbinden, zoals het verleden bij herdenkingen, de toekomst bij het uitspreken van een wens of de natuur (zoals bij rituelen rond het klimaat).

Van oudsher vinden op alle scholen rituelen plaats, zowel op openbare als op (religieus) bijzondere scholen. Denk bijvoorbeeld aan welkomstrituelen (dagelijkse begroetingen op het schoolplein of juist in de klas), of een herdenking of gedenkplek bij het overlijden van een leerling of medewerker. Op zowel openbare als levensbeschouwelijke scholen worden daarnaast religieuze rituelen gevierd, zoals een dagopening, de kerstviering of de iftar. Rituelen zijn aan de ene kant gebonden aan bestaande tradities en gedragsnormen, maar tegelijkertijd zijn rituelen doorlopend in beweging (Wojtkowiak, 2022). Zo ook rituelen op scholen. Niet alleen door omstandigheden in de school, bijvoorbeeld omdat rituele begeleiders, omstandigheden en deelnemers veranderen. Maar ook door factoren op macro- en mesoniveau, zoals de secularisering in Nederland en veranderingen in leerlingpopulaties. Soms verliezen rituelen door dergelijke veranderingen aan betekenis. Soms worden zij heruitgevonden, bijvoorbeeld bij het omdopen van het kerstfeest tot het winterfeest. En soms ontstaan er nieuwe rituelen, zoals paarse vrijdag of een ritueel bij het overgaan naar de bovenbouw. De veranderingen in rituelen kunnen naar ons idee bijdragen aan meer of minder verbinding met de gemeenschap. Veranderingen in rituelen, zeker bij bestaande tradities, gaan niet altijd soepel en kunnen ook leiden tot conflicten. Wie heeft zeggenschap over het ritueel? Van wie is het ritueel? Dit zijn legitieme vragen in een diverse en pluralistische samenleving, maar niet altijd makkelijk te beantwoorden. Onze vraag is daarom ook hoe kunnen rituelen wel verbindend werken?

Openbare scholen zijn niet gebonden aan een specifieke levensbeschouwelijke grondslag. Verbindend element is in beginsel dat

iedereen welkom is in het openbaar onderwijs, in lijn onder andere met artikel 1 van de grondwet. De laatste decennia hebben organisaties voor openbaar onderwijs samengewerkt aan een nieuw overkoepelend verhaal en overkoepelende waarden voor het openbaar onderwijs. Dit om zowel intern als richting de samenleving te verhelderen wat openbare scholen verbindt, en welke waarden kenmerkend zijn voor elke openbare schoolgemeenschap. In 2020 presenteerde de Vereniging voor Openbare en Algemeen Toegankelijke Scholen (VOS/ABB) in dit kader de vernieuwde kernwaarden voor het openbaar onderwijs, waar verhalen van iedereen in de samenleving samenkomen: gelijkwaardigheid, vrijheid en ontmoeting (De Groot et al., 2020). Vertaald naar het thema verbinding kan gesteld worden dat leden van een schoolgemeenschap zich verbonden kunnen voelen vanwege hun gelijkwaardigheid als mens en hun gelijkheid voor de wet. Dat zij zich verbonden kunnen voelen in hun opdracht om op verantwoordelijke manier om te gaan met hun vrijheden. En dat ontmoeting de opdracht in zich draagt om actief verbinding aan te gaan met mensen binnen en buiten de eigen gemeenschappen waar men onderdeel van uitmaakt.

Methode van het verkennende, empirische onderzoek

De insteek van ons kwalitatieve onderzoek was om te verkennen welke rituelen er al zijn op openbare scholen in het voortgezet onderwijs in Nederland, hoe deze worden vormgegeven en welke behoefte er was aan het verstevigen van rituelen en/of het introduceren van nieuwe rituelen. Het betrof een multiple casestudie in drie scholen, waarbij wij in 2023 verschil-

lende soorten data verzamelden: interviewdata, observaties en documenten. Allereerst werden betrokken experts (docenten, team- en schoolleiders) van deze scholen geïnterviewd. In totaal werden er gesprekken gevoerd met zes medewerkers en werden twee transitierituelen geobserveerd: een ritueel waarin een overgang naar een nieuwe rol of levensfase gemarkeerd wordt. De inclusiecriteria voor de interviews betroffen medewerkers van openbare scholen in de regio's Midden en Oost die affiniteit hebben met rituelen en hierover met ons in gesprek wilden gaan. De interviews vonden plaats met behulp van een topiclijst die zich richtte op de vormen en beoogde functies van rituelen op de desbetreffende school. Voor de observaties werd een observatielijst met behulp van de rituele kenmerken van Grimes gebruikt (Grimes, 2014). Aanvullend werden documenten van deze rituelen en via het internet beschikbare schooldocumenten over rituelen in het openbaar voortgezet onderwijs ($n = 39$) geanalyseerd. De studie werd vooraf goedgekeurd door de ethische toetsingscommissie van onze universiteit.

De interviews werden geanalyseerd op basis van open coding en later axiale coding (Corbin & Strauss, 2008). De observaties en documenten werden als aanvullende bronnen gebruikt bij de ontwikkeling van codes en codecategorieën. De analyse van de interviewdata, observaties en documenten leidde tot een onderscheid in zes typen rituele momenten in het onderwijs die in een rapport zijn gepubliceerd (Spekschoor et al., 2023): rituelen die betrekking hebben op (1) het begin van het schoolleven, (2) het einde van het schoolleven, (3) verbinding met medewerkers, (4) feestdagen en vieringen, (5) verbinding met ouders, en

(6) rouw en crisis. Het thema verbinding kwam herhaaldelijk tijdens de analyse naar voren, soms doordat gemeenschap bij sommige rituelen expliciet werd benoemd, maar kwam ook in algemene zin naar voren als centrale functie van rituelen. Voor dit artikel hebben wij de geanalyseerde data opnieuw onderzocht vanuit het thema verbinding.

Verbindende rituelen op scholen

In deze reflectie beschrijven wij voor een aantal van bovengenoemde typen rituele momenten in het openbaar voortgezet onderwijs hoe deze bij kunnen dragen aan verbinding binnen de schoolgemeenschap. Het betreft rituelen die worden uitgevoerd bij het begin en einde van het schoolleven, feestdagen en vieringen en rituelen bij rouwmomenten en crisis. Tot slot beschrijven we enkele aandachtspunten waar geestelijk verzorgers ondersteuning bij kunnen bieden.

Rituele begin- en eindmomenten

Bekende rituelen die het begin en einde van het schoolleven markeren zijn de eerste schooldag en de laatste schooldag, die eindejaarsleerlingen doorgaans zelf (binnen bepaalde marges) feestelijk mogen vormgeven.

Naast deze grote overgangsmomenten zijn er ook dagelijkse geritualiseerde momenten die een begin of einde markeren, zoals het welkomstritueel aan het begin van een schooldag, of een afscheidsritueeltje aan het eind van een les. Doordat er bewust wordt stilgestaan bij deze overgangen en deze samen worden doorleefd, werkt het ritueel verbindend. Rituele momenten hebben dus meerdere rituele functies, naast verbinding ook aandacht en bewustwording:

Het [is] denk ik wel ook heel belangrijk dat de kinderen weer het idee hebben van oké, we starten weer samen. En we doen het weer samen. Ja, eigenlijk is dat wel ook heel erg gezellig. Het is ook een beetje kans geven aan kinderen om bij te praten over wat ze in de vakantie hebben meegemaakt. En op die manier ook weer relaties te verstevigen. (R5)

Een ritueel zet kracht bij overgangsmomenten. Bij het thema begin horen meer 'klassieke' dagelijkse ritualisering en zoals een hand geven of het begroeten van leerlingen en variaties hierop, zoals het 3x begroeten (op het schoolplein, bij de deur en bij de klas) om de ochtendroutine sterker te ritualiseren. Een nieuw overgangsritueel dat we tegenkwamen is het ritueel het 'stokje overdragen' waarbij de taak om een leuke activiteit voor een jaarlaag of domein te organiseren door het ene groepje leerlingen wordt overgedragen aan het volgende groepje leerlingen bij de start van een nieuwe onderwijsperiode. Een van de docenten legt uit waarom rituelen belangrijk zijn:

Het gaat me erom dat je daarmee toont dat je aanwezig bent. Dat je hier bent. Dat je even de transitie maakt dat je niet buiten bent, of dat je met vrienden aan het chillen bent. Maar dat je dus landt in dat je op school bent. Dan ten tweede zeg ik: ik vind ook dat het iets te maken heeft met respect hoe je erbij zit. (R3)

Naast de kinderen is het 'ook voor de mentoren fijn' (R4). Het samen starten als gemeenschap wordt ook benoemd, maar ook het samen afsluiten:

En de eindejaarsviering, dat is gewoon de afsluiting voor de gemeenschap die we zo belangrijk vinden, dat die wel verplicht is en dat dat hoort bij het zijn van een gemeenschap. (R2)

De gemeenschap draagt dus gezamenlijk bepaalde waarden en de rituelen zetten er kracht bij. Verbinding wordt hierbij bevorderd door een gezamenlijke activiteit, maar ook door te reflecteren op wat men individueel en als groep in de voorgaande periode heeft bereikt:

Waar hebben we die eerste maanden nou keihard aan gewerkt met zijn allen? Met welke boodschap sturen we elkaar de vakantie in. (R2)

Een bijzonder eindejaarsritueel dat we op een van de scholen tegenkwamen was de zogenoemde 'bloemendag'. Op deze dag geven alle leerlingen een bloem aan hun favoriete docent als dank voor het afgelopen jaar. Het ritueel is diep ingebed in de schoolgemeenschap aan het einde van het schooljaar: leerlingen, docenten en medewerkers anticiperen op deze dag en verheugen zich erop.

Rituele overgangsrituelen die verbinding onder collega's versterken hebben vaak een humoristische kant. Rituelen kunnen ook een speelse en ludieke kant hebben (Davis-Floyd, 2008). Zo beschreef een docent het ritueel in hun vakgroep om een collega bij diens jubileum een mok te geven met een hele lelijke foto van de betreffende collega met een van diens gevleugelde uitspraken. Dergelijke rituelen creëren een open werkcultuur waarbij samen gelachen mag worden. Humor staat bekend als belangrijk onderdeel bij vriendschappen en op het werk (Holmes & Marra, 2002), wat kan betekenen dat deze luchtigheid wordt gebruikt

om op momenten het contact minder formeel en meer vriendschappelijk te laten verlopen. Door het ritueel wordt deze ludieke ruimte afgebakend en is er dus ook een einde aan. Humor wordt door het ritueel gestructureerd en is daarmee niet overheersend. Zeker wanneer iedereen dezelfde ludieke rituelen ondergaat, wordt humor wellicht ook als initiatie gebruikt om deel uit te maken van de school- en werk-gemeenschap.

Feestdagen en vieringen

Het schoolleven kent naast rituelen bij het begin en einde van het schooljaar, ook enkele andere jaarlijkse feestdagen en vieringen. Openbare scholen hebben geen levensbeschouwelijke achtergrond, maar zijn wel geworteld in de Nederlandse samenleving en daarvoor onderdeel van bestaande culturele en religieuze praktijken. In het onderzoek zagen wij dat openbare scholen hier verschillend mee omgaan. Zo worden soms de christelijke namen van (van oorsprong) religieuze feesten aangepast, bijvoorbeeld van *kerst* naar *winterfeest* of van *Sint Maarten* naar *lichtjesfeest*, maar niet altijd. Kerst wordt ook gevierd in een seculiere variant, waarin het Bijbelverhaal niet centraal wordt gezet, maar wel symbolen zoals de kerstboom, kerstwensen en dergelijke een plek hebben. Er is een schaal waarin van oorsprong religieuze feesten worden gesecculariseerd. Er komen ook nieuwe tradities bij:

Dat schijnt iets te zijn wat we elk jaar doen dat we naar de lokale schaatsbaan gaan en gaan schaatsen. Dat is wel echt een traditie rondom kerst. (R3)

Hier herkennen wij deels wat sociologe Ammerman (2010) beschrijft als 'pragmatisch

pluralisme', dat wil zeggen dat mensen verschillende manieren hebben om levensbeschouwelijkheid uit te drukken. Deze kunnen deels religieus en deels persoonlijk zijn en niet altijd van elkaar te onderscheiden. Een docent legt uit waarom de naam van kerst wel is aangepast:

We noemen het al een tijdje niet meer een kerstfeest. We noemen het een eindejaarsviering, ook omdat we niet nadrukkelijk kerst vieren. Het is de traditie dat het de kerstvakantie heet en dat die rondom kerst begint, maar wat wij feitelijk doen is het einde van het jaar markeren. En de invulling van die viering is heel seculier. (R2)

De nadruk op gemeenschap wordt wederom expliciet benoemd:

En eindejaarsviering, dat is gewoon de afsluiting voor de gemeenschap die we zo belangrijk vinden, dat die wel verplicht is en dat dat hoort bij het zijn van een gemeenschap. (R2)

In dit geval verschuift de functie van de eindejaarsviering naar de gemeenschap en weg van de verbinding met god of de geboorte van Jezus. Het introduceren van nieuwe religieuze vieringen, zoals de iftar wordt door sommige scholen omhelst. Bij andere scholen wordt dit juist expres niet gedaan gezien de openbare visie van de school. Er wordt door scholen soms ook onderscheid gemaakt tussen het ruimte maken voor individuele religieuze rituelen, zoals plek voor een gebedsruimte voor leerlingen en het gezamenlijk vieren van religieuze feesten. Of een openbare school wel of niet een gebedsruimte faciliteert hangt overigens niet alleen samen met de visie van de school, maar

ook met (on)mogelijkheden qua ruimte en personele ondersteuning. Openbare scholen gaan dus verschillend om met religieuze vieringen en feestdagen. In gemeenschappen waar 'kerst' wel wordt gebruikt als naam, wordt het begrip cultureel geïnterpreteerd. Een bestaande naam zorgt ook voor herkenning waardoor de naam wellicht wordt behouden.

Creatieve en ritueel sensitieve scholen hebben ook eigen vieringen die onderdeel zijn van de schoolgemeenschap, zoals het bandjes-festival:

En het bandjes-festival en de muziekavond, voor docenten die in een bandje zitten en zo. Die treden daar dan ook op. Maar ook leerlingen die nog niet zo mooi piano kunnen spelen, of niet zo heel erg goed kunnen zingen maar toch gewoon lekker het podium pakken. [Men lacht] Ja ja nee, het is echt van alle allerlei niveaus en heel open ook. Ja. En dan is het bandjes-festival, meer echt voor bandjes en de muziekavond is ook voor mensen die bijvoorbeeld opera kunnen zingen [lacht]. (R6)

De muzikale avonden, maar ook een jaarlijkse schoolmusical, toneelvoorstelling of presentatiedag zijn rituele momenten waarop scholen, meer of minder nadrukkelijk, verbinding tussen leerlingen, docenten en ouders kunnen faciliteren, en kunnen bevorderen dat men zich onderdeel voelt van de schoolgemeenschap. Feestdagen en vieringen leggen een link met de samenleving buiten het dagelijkse schoolleven. Daarnaast onderbreken feestdagen en vieringen ook het gewone schoolleven waarin leren en presteren centraal staan. Er komt ruimte voor bezinning en feest en het buitenstappen uit het alledaagse.

Rituelen bij rouw en crisis

We zijn in het onderzoek ook verschillende rituelen tegengekomen om stil te staan bij het overlijden van een medewerker of leerling. Naast het inrichten van een stilteruimte, een herdenkingsboek of een tijdelijk herdenkingsplekje, was er ook een school met een vaste herdenkingsplek, een zogenoemde herdenkingszuil. Deze door een kunstenaar gemaakte herdenkingsplek maakt onderdeel uit van het schoolgebouw. De zuil staat centraal bij de entreehal, maar overheerst niet door de subtiele en eenvoudige vormgeving. Het is een mooi voorbeeld van hoe rouw en herdenken een vaste plek kunnen krijgen in het schoolleven. Op bepaalde momenten worden er rond de zuil rituele handelingen uitgevoerd, bijvoorbeeld bij het onthullen van een nieuwe zuil na het overlijden van een leerling of docent:

Die zuil die staat al, maar met een hoes eromheen. En die hoes wordt dan eraf gehaald. En dan staan er bloemen bij en directeur doet vaak een gesprekje. Daarna worden ook de nabestaanden uitgenodigd om even een kopje koffie te komen drinken. (R5)

Deze school biedt in onze ogen een goed voorbeeld van hoe rouw en verlies geïntrigeerd kunnen worden in de schoolgemeenschap:

En ieder jaar bij de sterfdatum, dan staat er een kaarsje en dan staat er een bosje bloemen en markeren we toch weer even dat moment. (R4)

Tijdens Covid werden herdenkingsrituelen in aangepaste vorm uitgevoerd, bijvoorbeeld door een livestream te organiseren:

Ja, dat was natuurlijk een bijzondere omstandigheid. Dat de familie ook aangeeft dat het [aantal bezoekers] beperkt zou blijven, waardoor een heel groot deel van ons eigen personeel daar niet naartoe kon. Toen is er dus die livestream georganiseerd om hier dan te bekijken. (R4)

Rouw en verlies zijn existentiële momenten die ook onderdeel zijn van het schoolleven. Door rituelen vorm te geven worden deze moeilijke momenten met de schoolgemeenschap gedeeld en gemeenschappelijk gedragen.

Aandachtspunten voor geestelijk verzorgers

Onze bespreking van praktijken en mogelijkheden van rituele verbinding in het openbaar voortgezet onderwijs laat zien dat rituelen een essentieel onderdeel vormen in een schoolgemeenschap door het structureren van het schoolritme, het versterken van verbindingen onderling en het ruimte maken voor rouw en verlies. Rituelen spreken de zingevingsdimensie van het menselijk bestaan aan, hierdoor hebben zij geen direct, praktisch 'nut', maar wel zin en betekenis. Hier zit een spanning. Wij beargumenteren in dit artikel dat rituelen verbinding creëren en versterken en tegelijkertijd is een direct doel lastig te meten. Dat hangt ermee samen dat rituelen, net zoals zingevingprocessen, tijd nodig hebben. Een ritueel vormt in eerste instantie een tijdelijke gemeenschap voor de duur van het ritueel (Driver, 2006).

Door rituelen te herhalen worden ze onderdeel van en vormen daarmee ook een gemeenschap (Han, 2020). Om nieuwe rituelen te laten groeien is tijd nodig. De resultaten laten zien dat op openbare scholen waar een rijke rituele traditie is deze van jaargang naar jaargang en

van oude naar nieuwe docenten wordt doorgegeven. Rituelen vormen zo een verbindend element in het schoolleven en drukken de identiteit van de schoolgemeenschap uit.

Geestelijk verzorgers zouden hun expertise op het gebied van rituele begeleiding kunnen delen met openbare scholen die meer rituele sensitiviteit en handelingsrepertoire willen ontwikkelen voor het versterken van de schoolgemeenschap, het creëren van een schoolritme, of bij omgang met rouw en crisis. Geestelijk verzorgers zijn levensbeschouwelijk onderlegde professionals waardoor ze expertise hebben in het gebruik van symbolen en rituelen. Aan de ene kant kunnen geestelijk verzorgers specifieke informatie delen over hun eigen levensbeschouwelijke bronnen, maar hebben zij ook kennis op het gebied van verschillende levensbeschouwelijke tradities. Geestelijk verzorgers kunnen, als (inter)levensbeschouwelijke professionals, een belangrijke rol spelen bij het introduceren en heruitvinden van bestaande rituelen via educatie, trainingen en advies (Wojtkowiak, 2022). In het bijzonder kunnen zij bijdragen aan het verbindende potentieel van (van oorsprong religieuze) rituelen: bijvoorbeeld hoe men een iftar – een gezamenlijke maaltijd waarbij men het vasten bij zonsondergang verbreekt – zo vorm kan geven dat verbinding met islamitische en seculiere ouders en/of wijkbewoners bevordert wordt. Geestelijk verzorgers kunnen tevens bijdragen aan het (verder) vormgeven van rituelen die aansluiten bij de centrale waarden van het openbaar onderwijs: gelijkwaardigheid, vrijheid en ontmoeting (De Groot et al., 2020).

Een gerelateerd aspect waar geestelijk verzorgers een rol kunnen spelen betreft het intercultureel sensitief organiseren van

(verbindings)rituelen. Hoe kun je als docent en schoolleider bijvoorbeeld bij de organisatie van paarse vrijdag omgaan met ouders die hun kinderen op deze dag thuis willen houden vanwege religieuze of andere overwegingen? Hoe voorkom je dat rituelen die verbinding binnen – en mogelijk emancipatie van – een bepaalde groep versterken, als bedreigend ervaren worden door andere groepen binnen de schoolpopulatie en/of leiden tot negatieve bejegening van de groep die een bepaalde viering organiseert, of hiertegen protesteert? In sommige contexten zou het wenselijk kunnen zijn om naast het ritueel, educatieve en artistieke projecten toe te voegen: er kunnen gesprekken worden gevoerd over gender en seksuele oriëntatie, er zou een tentoonstelling of theatervoorstelling kunnen worden bezocht rond bepaalde thema's. Geestelijk verzorgers kunnen advies geven en trainingen verzorgen voor schoolleiders en docenten die zich hier verder in willen verdiepen.

In het bijzonder kunnen geestelijk verzorgers met expertise op het gebied van interculturele en/of interreligieuze educatie bijdragen aan het betekenisvol verbinden van rituele praktijken in de school, met centrale aspecten van de wettelijke opdracht van burgerschapsvorming van scholen. Via rituelen kan de school immers zowel de burgerschapscompetenties ondersteunen, zoals respect voor culturele en religieuze verschillen, als een democratische schoolcultuur stimuleren.

Een meer generiek aspect waar geestelijk verzorgers aan kunnen bijdragen betreft de vormgeving van rituelen. Hierbij gaat het bijvoorbeeld over bedenken en vormgeven van passende symbolen en rituele handelingen, en de ruimtelijke inbedding van rituelen

(Wojtkowiak, 2022). Een mooi voorbeeld van ruimtelijke inbedding betreft een vitrinekast op een leerdomein waar men rituele objecten in bewaart die terugkerend gebruikt worden in rituelen, of belangrijk zijn voor alle leden van een leerdomein. Denk bijvoorbeeld aan een wisselbeker die bij de jaarlijkse sportdag gewonnen kan worden, of de stokken die nu – en in het recente verleden – zijn gebruikt door groepjes leerlingen die een sociale activiteit voor het leerdomein organiseerden.

Naast ondersteuning van verbinding en gemeenschapsvorming kunnen geestelijk verzorgers ook bijdragen aan de begeleiding van zingeving en betekenisgeving door leerlingen en docenten rond belangrijke overgangen. Rituelen zijn meer dan een 'feest' of een 'protocol', maar vragen om een vertaalslag naar symboliek (Driver, 2006). De rituele handelingen en zintuiglijke ervaringen kunnen de zin- en betekenisdimensie van deelnemers diep raken, waardoor ze een belangrijke bijdrage kunnen leveren aan de ontwikkeling van leerlingen en hun welzijn.

Tot slot zien we ook een rol voor geestelijk verzorgers om met docententeams te reflecteren over hoe de rituele praktijken van hun school zich verhouden tot de schoolvisie, en over de wijze waarop in het curriculum van hun school aandacht besteed wordt aan begeleiding bij en/of verdieping van de ervaringsgerichte betekenisgeving van leerlingen rond rituelen. Ook kunnen zij met docenten uitwerken hoe zij via educatieve activiteiten gericht op het ondersteunen van persoonsvorming, menswording, burgerschapsvorming en de ervaring van verbondenheid kracht kunnen bijzetten aan rituele praktijken in de school.

Literatuur

- Ammerman, N. (2010). The challenges of pluralism: locating religion in a world of diversity. *Social Compass*, 57(2), 154-167.
- Bell, C. (2010). *Ritual: Perspectives and dimensions*. Oxford University Press.
- Corbin, J., Strauss, A. (2008). *Basics of Qualitative Research: Techniques and Procedures for Developing Grounded Theory* (3rd ed.). Sage.
- Davis-Floyd, R. (2008). Rituals. In W.A. Darity (ed), *International encyclopedia of the social sciences* (2nd Ed.). Detroit: Macmillan; 259-264.
- Derkx, P. & Pinn, A.B. (2024). *Meaningful aging from a humanist perspective*. Palgrave Macmillan.
- Driver, T.L. (2006). *Liberating rites. Understanding the transformative power of rituals*. BookSurge.
- Geertz, C. (1973). *The Interpretation of Cultures*. Basic Books, Inc., Publishers.
- Gennep, A. van. (1969/1909). *The rites of passage*. University of Chicago Press.
- Grimes, R.L. (2014). *The craft of ritual studies*. Oxford University Press Inc.
- Groot, I. de, Eidhof, B., Biesta, G., Bartels, R., Kopmels, T., Bakker, E., Voogd, L. de. (2020). *Openbaar Onderwijs: waar verhalen samenkomen. Theoretisch kader*. Vereniging Openbaar Onderwijs & VOS/ABB.
- Han, B.-C. (2020). *The disappearance of rituals*. Polity Press.
- Handzo, G.F., Flannely, K.J., Kudler, T., Fogg, S.L., Harding, S.R., Hasan, I.Y.H., Ross, A.M., Taylor, R.B.E. (2008). What Do Chaplains Really Do? II. Interventions in the New York Chaplaincy Study. *Journal of Health Care Chaplaincy*, 14(1), 39-56. <https://doi.org/10.1080/08854720802053853>
- Holmes, J., Marra, M. (2002). Having a laugh at work: how humour contributes to workplace culture. *Journal of Pragmatics*, 34, 1683-1710.
- Lukken, G. (1999). *Rituelen in overvloed. Een kritische bezinning over de plaats en gestalte van het christelijke ritueel in onze cultuur*. VbK Media.
- Moody, I. (2005). Building Community through Ritual: An Exploration of the Work of Chaplaincy on the Chelmsford Campus of the Anglia Polytechnic University. *The Journal of Adult Theological Education*, 2(2), 115-128.
- Turner, V. (1969). *The ritual process*. Aldine Publishing.
- Schilbrack, K. (ed.). (2004). *Thinking through rituals. Philosophical perspectives*. Routledge.
- Spekschoor, E., Wojtkowiak, J., Groot, I. de. (2023). *Rituelen op scholen Onderzoeksrapport over rituele vormen en functies in het openbaar voortgezet onderwijs in Nederland*. https://www.uvh.nl/uvh.nl/up/ZmalowbLS_Onderzoeksrapport_rituelen_op_VO_.pdf.
- Whitehouse, H., Lanman, J.A. (2014). The Ties That Bind Us. *Current Anthropology*, 55(6), 674. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1086/678698>.
- Wildt, K. de. (2014). *With all senses: Something for body and mind. An empirical study of religious ritual in school*. Garamond Verlag.
- Wojtkowiak, J. (2022). Ritual (Re)design. Towards a Framework for Professional Ritual Making in Postsecular Contexts. *Yearbook for Ritual and Liturgical Studies*, 38, 108-123. <https://doi.org/10.21827/YRLS.38.108-123>.

Wat is esthetisch counselen?

Enkele reflecties bij kunstwerken in de geestelijke verzorging

Martin Walton (2022) heeft het thema esthetisch counselen uitdrukkelijk op de agenda gezet van de geestelijke verzorging. Deze benadering richt zich op de begeleiding van cliënten waarbij bewust tijd wordt besteed aan artistieke, culturele, symbolische en zintuiglijke uitingen. Daarnaast hoort bij esthetisch counselen aandacht voor de natuur, voor de concrete setting waarin het contact plaatsvindt, en voor de non-verbale communicatie. Het betreft dus een bandbreedte aan fenomenen waarbij alle zintuigen geprikkeld worden.

Mensen kunnen hierbij ervaringen opdoen die uitstijgen boven het bewuste, het gewone, het talige en het louter rationele. Daarom is esthetisch counselen voor de geestelijke verzorging bijzonder belangrijk. Het esthetische hoort immers naast het existentiële, spirituele en ethische tot de kerndimensies van zingeving en levensbeschouwing (Vereniging van Geestelijk VerZorgers, 2016: 10). Elders is zelfs een *arts-based spiritual care* in ontwikkeling die nadrukkelijk voortbouwt op de therapeutische, genezende en spirituele werking van de kunsten (Rieger et al., 2023).

De verscheidenheid aan fenomenen roept de vraag op hoe deze fenomenen bij de begeleiding concreet kunnen worden ingezet en hoe dit verbonden is met de andere interventies van een professional. Hiervoor wil ik in wat volgt (zonder daarbij aanspraak te maken op volledigheid) enkele ideeën presenteren, die wellicht ook inspirerend zijn voor andere werkvelden dan de geestelijke verzorging. Daarbij

gaat het niet om een empirische studie, maar om fundamentele beschouwingen. Deze willen bijdragen aan het gesprek over welke rol artistieke voorwerpen bij de communicatie over zingeving en levensbeschouwing spelen, in het bijzonder wanneer cliënten geen toegang meer hebben tot de traditionele religieuze uitdrukkingswijzen.

Inductief vertrekpunt

Esthetische counseling is een veelvoorkomend en gevarieerd verschijnsel binnen de geestelijke verzorging (Brouwer, 2023). Het is dan ook geen toeval dat Walton zijn concept heeft ontwikkeld vanuit de praktijk. Professionals maken hier onder andere gebruik van liederen, afbeeldingen, poëzie, muziek en devotionele voorwerpen. Daarnaast kan het van belang zijn om mensen te inspireren zelf creatief te worden. Schrijven, schilderen, dansen of zingen drukt dan hun innerlijke beleving uit. Daarbij kan men ook denken aan co-creatie en samen-

werking met kunstenaars (Weeseman et al., 2024).

Onder andere ging Walton (samen met anderen) uit van een casuïstiek uit het Dutch Case Studies Project in Chaplaincy Care (Körver, Walton & Den Toom, 2023). Het betreft een 50-jarige humanistisch geestelijk verzorger die in het verleden zelf als beeldend kunstenaar heeft gewerkt. Bij zijn optreden richt hij zich bewust op esthetische fenomenen en overtuigingen. In de casestudy begeleidde hij een 68-jarige patiënte die regelmatig op de oncologieafdeling van een ziekenhuis moest verblijven. Over een periode van ongeveer twee jaar had hij in totaal 15 gesprekken met haar. Daarbij speelden op een gegeven moment een gedicht van Martin Bril en het schilderij *L'enigma di una giornata* van Giorgio de Chirico een centrale rol (Vos et al., 2022).

Mij lijkt dat met deze inductieve aanpak, waarbij wordt uitgegaan van concrete objecten of kunstenaars, al een inhoudelijk statement is gemaakt: bij de inzet van kunstwerken in de geestelijke verzorging is het belangrijk dat de particuliere kenmerken van een fenomeen niet teniet worden gedaan door abstracte ideeën te hanteren over dé kunsten. In plaats daarvan zou men de feitelijke effecten van een voorwerp als vertrekpunt moeten nemen met oog voor de polyvalente werking van kunst. Anders ontstaat het gevaar dat de esthetiek ondergeschikt wordt gemaakt aan externe bedoelingen zoals het uitdragen van een boodschap van de zorgverlener aan de cliënt of het illustreren van een geloofsopvatting. Kunst mag echter geen *ancilla theologiae* worden, een instrument dat door de geestelijk verzorger in kwestie als het ware wordt 'gedoopt', maar dient in haar autonomie te worden bevestigd en ingezet.

De spiegel- en de veranderingsfunctie van kunstwerken in de geestelijke verzorging

De kunsten ontvouwen hun dynamiek juist door hun anders-zijn. Kunst is als een 'silent third voice' (Obold Eshleman & Varner Perez, 2022: 307) in het gesprek met een cliënt. Dit kan het contact en de wederkerigheid tussen hem of haar en de geestelijk verzorger naar een ander niveau brengen. Woorden die niet aanstonds in gereedheid staan, kunnen wel gevonden worden met behulp van deze stille derde stem. Dit is de toegevoegde waarde van esthetische uitingen voor de zorgvraag van mensen.

Meer in het bijzonder ligt de toegevoegde waarde van artistieke objecten op twee niveaus (Herm et al., 2022). Enerzijds biedt kunst toegang tot iemands beleving in brede zin. Het kan bijvoorbeeld gaan om een ervaring die verdrongen, vergeten, onduidelijk, onbewust, ontkend, gedroomd of beschamend is – ervaringen dus die anders onuitgesproken zouden blijven tijdens een contact. Door de inzet van kunstwerken tijdens de begeleiding kan iemands innerlijke ruimte zichtbaar en eventueel bespreekbaar worden. We kunnen dit de *spiegelfunctie* van de esthetiek in de geestelijke verzorging noemen.

Anderzijds kan kunst ook aanzetten tot een transformatie van de werkelijkheid zoals een cliënt die tot dan toe heeft ervaren. Kunstwerken maken een *reframing* mogelijk als een verandering van de tweede orde (Capps, 2003). Door de omgang met een fenomeen verandert het wereldbeeld van een cliënt en hoe deze het eigen levensverhaal of bepaalde gebeurtenissen daarin verwoordt. Dit kan ertoe leiden dat iemands levensbeschouwing in een

ander licht komt te staan. De kracht van een esthetisch werk beweegt zodoende 'tussen de mogelijkheid om de eigen innerlijke wereld uit te drukken enerzijds en de mogelijkheid om de innerlijke verbeelding te inspireren anderzijds' (Haußmann, 2021: 201).

Ik stel voor om dit tweede aspect te duiden als de *veranderingsfunctie* van de kunst binnen de geestelijke verzorging, waarbij deze functie nauw verweven is met haar spiegelfunctie. Op basis van de in de spiegelfunctie zichtbaar geworden innerlijke ruimte kan een cliënt – indien de wens daar is – deze ruimte bij wijze van spreken opruimen, opknappen of anders inrichten, waarbij de veranderingsfunctie concreet wordt. Hiervoor kan een kunstwerk inspiratie bieden en helpen om de eigen creativiteit en intuïtie aan te wakkeren.

Kunstwerken kunnen derhalve enerzijds zowel de innerlijke als de uiterlijke wereld van een persoon goed weergeven en zijn zelfreflectie op gang brengen. Anderzijds kunnen zij een verandering stimuleren. Kunstwerken zijn betekenisvol binnen de geestelijke verzorging omdat ze aan de ene kant een representerende en bevestigende, en aan de andere kant een provocerende en transformerende dynamiek ontwikkelen. De esthetiek verwijst naar het voorheen onbekende of onzegbare en kan tegelijkertijd een nieuwe betekenislaag inbrengen in de situatie van een cliënt. Dit geldt in het bijzonder als iemand verlangt naar een verandering in zijn of haar vastgelopen bestaan. Dat kan bijvoorbeeld de wens zijn naar verzoening, afscheid, verbinding, betekenis, een nieuw begin of heelheid. Kunst kan mensen laten zien, horen, ruiken en voelen wie ze zouden kunnen zijn of wat er wellicht op een andere manier mogelijk is. Daardoor kan kunst

de aanzet zijn voor een heilzame overgang in iemands leven, waarbij de geestelijk verzorger een begeleidende rol speelt.

In beide functies roept een bepaald object in eerste instantie niet iets op door er alleen met een intellectuele afstand naar te kijken of te luisteren. In plaats daarvan manifesteert zich de invloed van een object direct bij de omgang ermee (Steinmeier, 2011: 119-139). Het werk spreekt, met andere woorden, uit zichzelf en het spreekt aan. Hartmut Rosa (2021) noemt dit een ervaring van resonantie die niet maak- of controleerbaar en dus *unverfügbar* is. De reactie van een cliënt hierop verloopt vervolgens niet zozeer via verstandelijk begrip, maar door geraakt te worden in het moment.

Vervolgens kan de kunst in de geestelijke verzorging een element van verrassing creëren. Door hun spiegelfunctie versterken kunstwerken voorheen onbewuste fantasieën, wensen en behoeftes. Ze helpen om opnieuw toegang te vinden tot afgesloten spirituele krachtbronnen. Vergeten herinneringen kunnen weer boven komen drijven. Via de veranderingsfunctie kan een cliënt die geraakt is door een kunstvoorwerp, zijn of haar houding ten opzichte van zichzelf, de ander, een situatie of de leefwereld als geheel zien transformeren. Levensbeschouwelijke overtuigingen worden heroverwogen en de vastgeroeste blik op het verleden kan worden losgelaten en verruimd.

Direct door de waarneming zelf kan dus 'aanraking plaatsvinden en kunnen dingen die stom zijn, weer beginnen geluid te geven, weer luid te worden en uit hun verborgenheid tevoorschijn te komen' (Mevissen & Dittscheidt, 2016: 133). Empirisch onderzoek laat zien dat kunst mensen helpt om zich via alle zintuigen erkend en geaccepteerd te voelen en om opnieuw

en anders in contact te komen met zichzelf, met elkaar, met de zorgverlener in kwestie en met de wereld alsook met iets dat deze wereld overstijgt. Dit draagt positief bij aan hun omgang met lijden, verdriet, ziekte, trauma of eenzaamheid. Mensen worden veerkrachtiger en ook spiritueel gesterkt (O'Callaghan et al., 2018; Ettun et al., 2014; Rieger et al., 2023; Weeseman et al., 2024).

Esthetisch counselen en andere interventies

Esthetische counseling faciliteert creatieve verbindingen tussen binnen en buiten, het bewuste en het onbewuste, het heden en het verleden, het vertrouwde en het verdrongene, feiten en verlangens, rede en emotie, en tussen het immanente en het transcendente. Deze verbindingen hoeven niet instrumenteel tot stand te worden gebracht, maar als de interventie van een geestelijk verzorger slaagt, ontstaan de aangeduide connecties tijdens en door de confrontatie met het kunstwerk zelf (Spitzbart, 2020). Vervolgens kan een artistiek object iets zichtbaar, voelbaar en ervaarbaar maken, wat de cognitieve en verbale interventies van de geestelijke verzorging alleen niet kan bereiken of slechts met moeite.

'Een afbeelding is een "open visueel aanbod". Het is het tegenovergestelde van het al bekende. Het is ook het tegenovergestelde van een vastomlijnde geloofsopvatting' (Steinmeier, 2008: 271). We mogen echter geen tegenstellingen construeren tussen esthetische ervaringen en de sterker inhoudelijke behandeling van een zorgvraag. Esthetische interventies in de geestelijke verzorging zijn verbonden met andere manieren van communicatie. Hierdoor worden kunstwerken pas een integraal onder-

deel van de begeleiding. Indrukken die bij een bepaalde kunstuiting opkomen, kunnen het gesprek binnenstromen en daar geïnterpreteerd worden, wat op zijn beurt terugwerkt op de beleving van een persoon. Een zorgverlener heeft daarom bij het esthetisch counselen een actieve en stimulerende rol. Maar dat laat onverlet dat de werking van een kunstwerk voorafgaat aan het gesprek hierover. Zonder die werking te hebben ervaren, zijn de vervolgstappen bij de begeleiding eigenlijk overbodig.

Het wordt zelfs essentieel om esthetische ervaringen in te bedden in andere interventies wanneer een beeld, muziek, video of tekst negatieve of verontrustende indrukken oproept. Door de structurele meerduidigheid van de esthetiek kan een geestelijk verzorger er niet als vanzelfsprekend van uitgaan dat de impact van een kunstwerk op mensen enkel positief is of op zijn minst neutraal. De kunst kan iets bovenhalen wat een persoon niet voor niets onder de pet wil houden dan wel lang heeft weten te houden. Een concreet voorbeeld was de Christusfiguur aan een kruis uit de jaren 1950 in de kapel van een Duits psychiatrisch ziekenhuis, wiens blik door sommige patiënten als bedreigend en indringend werd ervaren. Eigentijdse kunst bijvoorbeeld kan aanvallend een irriterend effect hebben op cliënten met weinig voorkennis. In zulke gevallen, waar problematische herinneringen, nare gevoelens of diepgewortelde wonden worden aangeroerd door een artistiek voorwerp, is het van belang dat de zorgverlener beschermend optreedt. Natuurlijk is het beter om vanaf het begin een passende selectie te maken tussen verschillende uitingen.

In het ideale geval verdiepen en veranderen kunstwerken iemands werkelijkheidsopvatting.

Ze hebben een toegevoegde waarde doordat ze de vaak gebruikte verbale interventies in de geestelijke verzorging relativeren en de communicatie van een professional uitbreiden met extra mogelijkheden en kanalen (Heider, 2011: 37-48). Inderdaad blijkt uit empirisch onderzoek dat kunst alternatieve talen biedt, 'which allowed people to access spirituality in new and deeply meaningful ways, for religious and non-religious alike. Artistic modalities were better than words for externalizing the inexpressible – that which was sacred and internal thoughts and feelings' (Rieger et al., 2023: 5-6). De meerduidigheid en ambivalentie van de kunst maakt haar tot een opening voor zinging en levensbeschouwing. Ze biedt alternatieve perspectieven op wat iemand in het verleden heeft meegemaakt of in de toekomst wil bereiken (Haußmann, 2021: 202-204; Walton, 2022: 364-366).

Meerduidige ervaringen van resonantie

Zodoende heeft esthetisch counselen een transcenderend karakter, wat iets anders is dan de impact van een kunstwerk te beschouwen als openbaring van transcendentie. Het gaat in eerste instantie om wat Alfred Schütz een grote transcendentie heeft genoemd. Hij gebruikte als socioloog dus wel het woord transcendentie, maar hij bedoelde daarmee situaties waarin een ander niveau van de werkelijkheid dan het louter empirische verschijnt en waarin alternatieven opduiken voor het bestaande. Dit hoeft echter niet religieus te worden geïnterpreteerd. Allereerst gaat het om een binnenwereldse gebeurtenis (Schütz, 2020).

Dit zou in beginsel ook de werkhypothese van geestelijk verzorgers moeten zijn bij een esthetische interventie. Kunst hoeft door hen niet

gelijk als een epifanie van het hogere, van het absolute of van de *Gans Andere* te worden bestempeld, ofschoon dit voor een cliënt wel een passende duiding van een kunstwerk kan zijn. Een esthetisch object is echter een fenomeen dat beslist uiteenlopende interpretaties uitlokt, afhankelijk van hoe het object resoneert met de waarnemer. Dit hoort dus wezenlijk bij dit fenomeen zelf – het gaat voorbij de eenduidigheid. Met een nieuwsgierige attitude waardeert een geestelijk verzorger ook de niet-religieuze perceptie van een persoon. Dit faciliteert onder andere het contact met mensen buiten de levensbeschouwing van de zorgverlener.

Tegelijkertijd sluit een artistieke taal een expliciet religieuze interpretatie vaak niet uit. De kunst ontvouwt de aangeduide effecten omdat er analogieën bestaan met het religieuze. De gemeenschappelijke noemer tussen kunst en religie ligt in hun resonante werking, zoals eerder werd aangegeven. Zowel kunst als religie maken een omgang met de werkelijkheid mogelijk 'in which subject and world are mutually affected and transformed. Resonance is not an echo, but a responsive relationship (...; and St.G.) implies an aspect of constitutive inaccessibility. Resonant relationships require that both subject and world be sufficiently 'closed' or self-consistent so as to each speak in their own voice, while also remaining open enough to be affected or reached by each other' (Rosa, 2019: 174). Naast het resonante effect kan ook het symbolische bewustzijn worden gezien als een gemeenschappelijke noemer tussen kunst en religie, omdat beide domeinen bestaan bij gratie van een verbeelde werkelijkheid (Samwel & Körver, 2022).

De resonante werking van een kunstwerk is niet maakbaar, maar vraagt van de persoon in

kwestie om een ontvangende houding aan te nemen. Alleen dan kan een artistiek object tot de ontvanger spreken en diens bestaan transformeren. Deze transformatie is echter niet van tevoren te voorspellen. Niet beschikbaar zijn (*Unverfügbarkeit*) betekent dat resonantie niet mag worden afgedwongen. Ze kan evenmin verzameld, bestendigd, volledig verkend of voor eigen doeleinden gebruikt worden (Rosa, 2021: 43-70). Het leven slaagt als mensen, zij het kortstondig of slechts op bijzondere momenten, zulke ervaringen van resonantie opdoen. Op die momenten ervaren ze het samenvallen van zijn, moraal en handelen, voelen ze geluk en tijdloosheid, en beleven ze een eenheid van lichaam en geest, zowel met zichzelf als met anderen en de werkelijkheid. Het zal niet verbazen dat kunst bij uitstek een vindplaats kan zijn van dergelijke ervaringen.

Aan de ene kant is kunst daarom een auto-noom spel dat door een geestelijk verzorger dient gerespecteerd te worden als een in beginsel vreemde eend in de bijt van zijn vak (Gärtner & Gärtner, 2020). Juist daardoor kan kunst iets oproepen in de begeleiding van mensen dat zonder dit kanaal niet eenvoudig bereikt wordt. De vreemdheid van de esthetiek verruimt de andere benaderingswijzen van een zorgprofessional en potentieel ook het effect van diens interventies. Hij of zij mag de kunst daarom niet instrumenteel inzetten door alleen een vooraf vaststaand, al dan niet religieus doel te bereiken. Een dergelijke gestuurde inzet van de kunsten slaat de deur voor de meerduidige resonante werking van een object juist dicht. Ook de symbolische werking van de esthetiek dreigt te veel ingevuld en uitgelegd te worden, terwijl deze persoonlijk ervaren dient te worden door een cliënt.

Aan de andere kant zijn levensbeschouwing en zingeving niet iets totaal anders dan artistieke expressie en receptie. Er bestaan structurele banden tussen esthetiek en religie. Kunstenaars en geestelijk verzorgers willen analoge resonantie-ervaringen stimuleren. Ze willen daarbij ook de innerlijke beleving van mensen raken. Het meet-, benoem- en maakbare wordt daarbij overstegen. Het bestaande kan worden getranscendeerd en getransformeerd – dit verschijnt ten minste als een mogelijkheid.

Het vermogen van artistieke uitingen om resonantie-ervaringen op te roepen, maakt ze uitermate geschikt als materiaal voor de geestelijke verzorging, zeker wanneer de traditionele bronnen van de religie niet langer als gemeengoed worden beschouwd. Esthetiek kan gezien worden als een 'functionally equivalent to religion without requiring a metaphysical system of belief' (Rosa, 2019: 268). Dit maakt kunst bijzonder *anschlussfähig* voor de geestelijke verzorging in een sterk geseculariseerde en levensbeschouwelijk pluriforme setting. In de laatmoderne westerse samenleving hebben dans, theater, schilderkunst, literatuur, fotografie, film, performance en muziek (gedeeltelijk) de erfenis van het christendom overgenomen als de dominante belofte van resonantie. Deze ontwikkeling maakt kunst bijzonder interessant voor de geestelijke verzorging.

Conclusies voor het professionele handelen

Welke aan het werk van geestelijk verzorgers gerelateerde conclusies kunnen we trekken uit deze beschouwingen? Kunst blijkt in staat resonantie op te roepen die parallellen vertoont met ervaringen die traditioneel als religieus of christelijk werden beschouwd, maar die

vandaag de dag niet langer toegankelijk zijn voor velen. Om de kunst deze invloed te laten uitoefenen, is het van cruciaal belang dat haar eigenheid wordt gerespecteerd binnen esthetische counseling. Het is funest wanneer bij de begeleiding geen ruimte gegeven wordt voor het anders-zijn van de kunst ten opzichte van het religieus-levensbeschouwelijke. Pas bij voldoende aandacht voor de vreemdheid en meerduidigheid van een esthetische uiting, laat deze de werkelijkheid – verleden, heden en toekomst – in een ander licht verschijnen.

De inzet van de kunsten in de geestelijke verzorging moet daarom het karakter hebben van een open aanbod. Het gaat daarbij niet om de intentie van de kunstenaar, maar om de perceptie van de cliënt. Deze laatste beslist over het succes of het falen van een esthetische interventie. Zijn waarneming wordt beïnvloed door individuele factoren zoals voorkennis van de esthetiek, gender, gezondheid, leeftijd, communicatieve vaardigheden, opleidingsniveau en culturele achtergrond. Dit impliceert dat de toegang tot een kunstwerk per persoon verschilt. Daardoor kan het resonante en symbolische effect van dit werk wel beter aansluiten bij het levensverhaal en de actuele behoeften van de betrokkene(n). Een zorgverlener dient dit proces niet te sturen op basis van een eigen agenda, maar ruimte te laten voor een persoonlijke interpretatie. Positief gesteld gaat het om een receptie-esthetische hermeneutiek: de cliënt bepaalt de waarde en betekenis van objecten voor de eigen zorgvraag. Hij of zij is de eerste betekenisgever van een esthetisch object.

Daarom is het belangrijk dat de kunst in de geestelijke verzorging geen *one size fits all* wordt. Een zorgvuldige afstemming van ver-

schillende kunstvormen, variërend van de klassieke literatuur tot postmoderne videografische uitingen, is essentieel om aan de wensen en behoeftes van verschillende doelgroepen en generaties te kunnen beantwoorden. Dit vraagt van geestelijk verzorgers dat zij hun eigen 'rugzak vullen met kunst in alle vormen', zodat ze 'mensen in existentiële nood een resonantiëruimte bieden waarin hart, ziel, geest zichzelf kunnen uitdrukken' (Grevel, 2017: 258).

Een receptie-esthetische hermeneutiek past ook bij de wetenschap dat de impact van een kunstwerk uiteindelijk niet kan worden geproduceerd en dus niet maakbaar is door de geestelijk verzorger. In plaats daarvan heeft kunst het karakter van een gebeurtenis die *unverfügbar* is (Rosa, 2021). De structurele ambiguïteit en autonomie van de kunsten moeten bij het esthetisch counsellen worden gecultiveerd. Hierdoor opent de esthetiek een toegang tot de innerlijke en uiterlijke wereld van mensen, die op weinig andere wijzen mogelijk is. Wanneer een esthetische interventie slaagt, blijft hun bestaan niet stom maar wordt het (weer) resonant.

Al mag een professional het werken met artistieke objecten niet onderwerpen aan externe doeleinden, esthetisch counseling kan wel degelijk verbonden zijn met andere interventies van een geestelijk verzorger, zoals een ritueel of viering. Omdat er parallellen bestaan tussen kunst en religie als vormen van resonantie en symboliek, kunnen ze elkaar versterken en wederzijds aanvullen mits beide domeinen daarbij in hun waarde worden gelaten.

Dit geldt ten slotte ook voor geestelijke verzorging als gesprek. Een professional kan daarmee een weg banen voor de creatieve toe-eigening (of soms zelfs de creatie) van

een kunstwerk door de cliënt. Tegelijkertijd betreft de geestelijk verzorger de ervaringen van de cliënt met dit fenomeen opnieuw op de zorgvraag. In dit proces kan een moment van verwondering en verrassing ontstaan. Wanneer artistieke uitingen niet op voorhand met allerlei interpretaties worden ingekaderd, kunnen zij, naast hun spiegelfunctie, een transformerende werking hebben op de betrokkenen. Dit genereert een surplus – de specifieke meerwaarde van kunstwerken in vergelijking met een begeleiding die vooral in de vorm van gesprek plaatsvindt. Esthetisch counsele maakt resonantie mogelijk die anders veel moeilijker te ontdekken zou zijn. <

Literatuur

- Brouwer, T. (2023). 'Kunst: venster naar zingeving? Kwalitatief onderzoek naar de inzet van kunst door geestelijk verzorgers in de begeleiding van mensen met zingevingsvragen' [Master-scriptie]. Radboud Universiteit.
- Capps, D. (2003). *Reframing. A new method in pastoral care*. Minneapolis: Augsburg Fortress Publishing.
- Ettun, R., Schultz, M., Bar-Sela, G. (2014). Transforming pain into beauty. On art, healing, and care for the spirit. *Evidence-Based Complementary and Alternative Medicine*, 789852. <http://dx.doi.org/10.1155/2014/789852>.
- Gärtner, C., Gärtner, S. (2020). *Was die Stunde schlägt. Eine ästhetisch-theologische Zeitansage mit Kunst*. Ostfildern: Matthias Grünewald Verlag.
- Grevel, S. (2017). In dialoog met tragiek en vergankelijkheid. Geestelijke verzorging en het vormgeven aan een rouwdialoog middels kunst. *Religie & Samenleving*, 12(2/3), 249-258.
- Haußmann, A. (2021). Die Kraft der Bilder. Visuelle Kommunikation in sozialen Medien und ihre Potenziale für Spiritual Care und Seelsorge. *Spiritual Care Zeitschrift für Spiritualität in den Gesundheitsberufen*, 10(3), 198-207. <https://doi.org/10.1515/spircare-2021-0037>.
- Heider, E.F. (2011). *SeelsorgeART. Raumerweiterungen in die Materialität der Bildenden Kunst*. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt.
- Herm, F., Kessler, V., Kloppe, E. (2022). Finding oneself? Contemplating on paintings with a religious theme in clinical pastoral care. *Acta Theologica*, 42(2), 157-180. <https://doi.org/10.18820/23099089/actat.v42i2.12>.
- Körver, S., Walton, M., Toom, N. den (2023). *Richting, repertoire en resultaat. Uitkomsten van het Nederlands Case Study Project Geestelijke Verzorging (2016-2021)*. Utrecht: PTHU & UCGV.
- Mevisen, G., Dittscheid, G. (2016). Im Weiter zuhause. Seelsorgliche Dialoge angesichts von Kunst. *Wege zum Menschen*, 68(2), 127-141. <https://doi.org/10.13109/weme.2016.68.2.127>.
- Obold Eshleman, S.F., Varner Perez, S.E. (2022). "I don't do religion". Using nature photographs to engage patients in spiritual reflection. *Journal of Pain and Symptom Management*, 64(5), 305-309. <https://doi.org/10.1016/j.jpainsymman.2021.07.034>.
- O'Callaghan, C., Byrne, L., Cokalis, E., Glenister, D., Santilli, M., Clark, R., McCarthy, T., Michael, N. (2018). "Life within the person comes to the fore". Pastoral workers' practice wisdom on using arts in palliative care. *American Journal of Hospice & Palliative Medicine*, 35(7), 1000-1008. <https://doi.org/10.1177/1049909117748881>.
- Rieger, K.L., Reimer-Kirkham, S., Burton, B., Howell, B., Liuta, N., Sharma, S., Smoker, S., Tuppurainen, A., Lounsbury, K., Kreiter, E., Dixon, D., Anthony, R., Bradbury, S., Hiemstra, D., Wilkinson, K., Hilton, M., Slavutskiy, O. (2023). Arts-based spiritual care in healthcare. A participatory, scoping review. *The Arts in Psychotherapy*, 84, 102027. <https://doi.org/10.1016/j.aip.2023.102027>.
- Rosa, H. (2019). *Resonance. A sociology of our relationship to the world*. Cambridge: Polity Press.
- Rosa, H. (2021). *Unverfügbarkeit*. Salzburg: Residenz Verlag.
- Samwel, P., Körver, J. (2022). De tarot in de geestelijke verzorging. Een verkenning en een pleidooi. *Tijdschrift Geestelijke Verzorging*, 25(107), 50-56.
- Schütz, A. (2020). *Strukturen der Lebenswelt. Alfred Schütz Werk-ausgabe IX*. Köln: Herbert von Halem Verlag.
- Spitzbart, D. (2020). *Ikonische Seelsorge. Bildern begegnen – Räume öffnen*. Zürich: Theologischer Verlag Zürich.
- Steinmeier, A.M. (2008). Poesie der Seele. Zur Kunst der Seelsorge in Gespräch und Liturgie. *Wege zum Menschen*, 60(3), 263-281. <https://doi.org/10.13109/weme.2008.60.3.263>.
- Steinmeier, A.M. (2011). *Kunst der Seelsorge. Religion, Kunst und Psychoanalyse im Diskurs*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Vereniging van Geestelijk Verzoekers (2016). *Beroepsstandaard geestelijke verzorging*. Amsterdam: VGVZ.
- Vos, R., Walton, M., Körver, S. (2022). Het raadsel van een dag. Esthetisch counsele in een ziekenhuis. *Tijdschrift Geestelijke Verzorging*, 25(105), 50-56.
- Walton, M.N. (2022). "Wie ein Spaziergang im Grünen". Ästhetische Aspekte bei der Beratung durch geestelijk verzorgers. *Wege zum Menschen*, 74(4), 357-367. <https://doi.org/10.13109/weme.2022.74.4.357>.
- Weeseman, Y., Scherer-Rath, M., Christophe, N., Dörr, H., Helmich, E., Sprangers, M.A.G., Poecke, N. van, Laarhoven, H.W.M. van. (2024). Exploring resonance theory and uncontrollability during co-creative art making: A qualitative study among cancer patients. *Cancer medicine*, 13(7), e7044. <https://doi.org/10.1002/cam4.7044>.

Ontvankelijk, kwetsbaar en toegewijd

Literatuuroverzicht kerkopbouw 2020-2024

De doorgaande krimp van de kerken vertaalt zich bepaald niet in een afname van het aantal publicaties over de kerk. Met grote regelmaat verschijnen er boeken op het terrein van kerkopbouw of op aanpalende terreinen. In het laatste nummer van *Handelingen* van 2023 besprak ik publicaties rond missionair kerk-zijn die verschenen in de jaren 2020-2023. In deze nieuwe aflevering van het literatuuroverzicht kerkopbouw bespreek ik primair studies die niet een specifiek missionaire insteek hebben.

Ik onderscheid in dit overzicht een aantal velden. Allereerst geef ik een overzicht van boeken die gericht zijn op de opbouw en (re)vitalisering van gemeenten en parochies. Vervolgens passeren boeken rond 'discipelschap' de revue. Hoe kunnen gemeentelieden en parochianen geholpen worden op hun weg van navolging? Kort is er daarna toch aandacht voor enkele missionaire publicaties, want de stroom is bepaald niet opgehouden. Ik eindig met de vermelding van enkele projecten rond kerkvernieuwing en het einde van het Werkverband Kerkelijk Opbouwwerk (WKO).

Het aantal publicaties in dit korte overzicht is heel beperkt. In de langere versie van dit overzicht op de [site van Handelingen](#) worden onderstaande boeken vaak uitvoeriger besproken, maar daarnaast bespreek ik nog bijna 30 andere boeken, onder meer over kerkelijk leiderschap en de plek van het kerkgebouw.

Kort nog iets over de drie trefwoorden in de titel. Misschien meer dan ooit tevoren wordt de noodzaak van receptiviteit naar voren gebracht. De gemeente en de parochie zullen een ontvankelijke gemeenschap moeten zijn of zij zullen niet meer zijn. Kwetsbaarheid is een tweede trefwoord. Dat woord behoeft geen toelichting voor een ieder die de kaart van kerkelijk Nederland kent. Het derde woord is toewijding. Met name in de groeiende aandacht voor discipelschap komt het verlangen daarnaar naar voren.

Werken aan (re)vitalisering

Bert Bakker, gemeenteopbouw-adviseur, schreef het boek *Samenspel*. Het handelt over werken aan verandering in de kerk. Hij doet dat niet door allerlei abstracte inzichten door te geven, maar door zich te concentreren op een concrete casus. Het betreft het komen tot

bezuinigingen en nieuw beleid in een kerk waar de tering naar de nering moet worden gezet. De lezer volgt op de voet een groepje mensen dat Bakker inhuurt om een goed spoor te vinden voor de complexe en gevoelige uitdagingen die ze voor zich zien. Heel organisch brengt hij tijdens de gesprekken inzichten in uit de wereld van organisatieontwikkeling en veranderkunde.

Het boek *Samen Jong* – een bewerking van het Amerikaanse boek *Growing Young* (Kara Powell e.a.) – onderscheidt zes kernwaarden voor een vitale kerk waarin ook de jongere generaties meedoen: prioriteit geven aan jonge generaties, Jezus' boodschap serieus nemen, hart voor jongeren hebben, verantwoordelijkheid geven, een warme gemeenschap vormen en beste burens zijn. Het boek is inmiddels herhaaldelijk herdrukt en dat laat zien dat hier aanzetten liggen die herkenbaar en concreet genoeg zijn.

Predikant Aarnoud van der Deijl trok de nodige aandacht met zijn boek *De toekomst van de kerk*. In het eerste deel schets hij zeven wegen waarlangs vernieuwing en vitaliteit is gezocht binnen kerken. Geen daarvan heeft echter de krimp kunnen tegenhouden. In het tweede deel legt hij zijn oor te luister bij 'kritische vrienden' die deels buiten en deels (weer) binnen de kerk staan. Ook zij helpen Van der Deijl niet aan een panacee, maar hun reflecties leveren hem wel winst op. Hij werkt in het boek met Ninian Smarts zeven domeinen van religie: ervaringen, verhalen, rituelen, gemeenschappen, normen en waarden, beelden en opvattingen. Over de teloorgang van overtuigingen in de zin van te starre dogma's kan hij niet treuren, maar bij het verdwijnen van de overige zes domeinen verliezen we als samenleving echt

iets. Zijn gesprekspartners geven hem adviezen mee en troosten hem ook. 'Gewoon maar doorgaan', is een van de troostende adviezen. Dit doorgaan kan volgens van der Deijl misschien wel het beste in de vorm van kloosterachtige centra met veel ruimte voor verschillende graden en vormen van verbondenheid

De naam van Andrew Root kan in dit overzicht niet ontbreken. Rond vitalisering van gemeenten en parochies laat deze hoogleraar aan het Luther Seminary in St. Paul, Minnesota (VS), een heel eigen geluid horen. Zijn schrijftempo is adembenemend. In 2017 start hij met het eerste deel van een trilogie rond gelovigen en kerk zijn in een seculiere tijd: *Faith Formation in a Secular Age*. Vervolgens verschijnen *The Pastor in a Secular Age* (2019) en *The Congregation in a Secular Age* (2021). In de titel wordt al duidelijk dat hij zich verbonden weet met Charles Taylors denken over onze seculiere tijd. Zijn boek *Churches and the Crisis of Decline* verschijnt in 2022, net als *The Church After Innovation*. In 2023 zien opnieuw twee boeken het daglicht: *Church in an Age of Secular Mysticism* en *When the Church Stops working*. Dit laatste boek, dat hij samen met Blair Bertrand schreef, is een populariserende samenvatting van zijn denken. Onder de titel *Wachten op God* verscheen het in 2024 ook in het Nederlands. Ik verwijs voor een nadere kennismaking met Andrew Root en zijn publicaties naar een artikel van mijn hand in [Kontekstueel](#). Root heeft weinig vertrouwen in de overname van seculiere inzichten en strategieën binnen de kerk. In mission statements, beleidsplannen, het zoeken naar innovatie en uniciteit (exclusieve verkoopargumenten!) en andere managementachtige benaderingen ziet hij geen heil. Root ziet de kerk niet ontstaan in Handelingen 2 (de

uitstorting van de Geest), maar in het wachten waartoe Jezus zijn leerlingen oproept in Handelingen 1. Dit wachten is hoogstnoodzakelijk als tegengif tegen de versnelling waar onze samenleving aan lijdt (Hartmut Rosa) en waar aan ook kerken en individuen vaak nauwelijks kunnen ontsnappen. Root is hier scherp: 'Alleen door te sterven kunnen we de versnelling stoppen. Een andere manier is er niet. Alleen door te sterven kan de kerk voorbij de crisis van krimp komen (wat geen echte crisis is), en de crisis van Gods handelen in de wereld binnengaan' (54). Door te spreken over 'de crisis van Gods handelen' voorkomt Root dat dit wachten een nieuwe opbouwstrategie wordt. Hier komt Karl Barth om de hoek kijken. We kunnen alleen maar een God leren kennen die onkenbaar is. God is God, wij zijn mens en niet God. Over Hem kunnen we niet beschikken.

Discipelschap

De term 'discipelschap' doet het niet bij iedereen even goed, want er hangt een evangelicale geur omheen. Maar tegelijk dekt het wel de lading van het zoeken van veel kerken naar transformatie en vernieuwing van mensens-levens en van de samenleving. Veelzeggend in dit verband is het opschrift van de slotverklaring van de zendingsbijeenkomst van de Wereldraad van Kerken in Arusha (2018): '**Een oproep tot discipelschap**'.

Als eerste publicatie noem ik het boek *De weg volgen* van de Amerikaanse theoloog John Mark Comer. De boodschap van het boek is in zijn kern eenvoudig: als christen moet je een leerling van Jezus willen zijn. Dat lijkt een open deur, maar Comer signaleert dat waarachtig discipelschap helemaal niet zo vanzelfsprekend is binnen de kerken. Voor Comer raken

we daarmee aan een belangrijk probleem. Hij keert zich – om het met Bonhoeffer te zeggen – tegen 'goedkope genade'. Met de filosoof James K. Smith benadrukt hij de spirituele kracht van gewoontevorming. Discipelschap veronderstelt discipline en oefening. We zullen moeten oefenen en ons daarbij laten bijstaan door goede leefregels. Hij komt tot negen gebieden waar je met behulp van leefregels kunt oefenen: sabbat, afzondering, gebed, vasten, Bijbellezen, gemeenschap, vrijgevigheid, getuigen en dienen.

De auteurs van het boek *Spiritual Formation in Local Faith Communities* (Pembroke e.a.) constateren dat pastoraat in de kerk heel gemakkelijk versmald kan raken tot crisispastoraat. De pastor komt dan pas in beeld op scharniermomenten in het leven en vaak is zijn of haar functie dan vooral een troostende of bevestigende. De auteurs – onder wie Theo Pleizier (PTHU) – leggen zich daar niet bij neer. De kerk mag ook mensen uitdagen, ze vanuit het Evangelie uit hun comfortzone halen. Ze realiseren zich daarbij dat de prediking de kar van spirituele groei en omkeer in z'n eentje niet kan trekken. Maar hoe kan het dan wel? Ze hebben met behulp van gesprekskaarten een methode ontwikkeld die pastores kan helpen om met gemeenteleden een weg te gaan die moet helpen om te groeien in de navolging van Christus. Ik vraag mede aandacht voor dit boek omdat er gewerkt is aan een Nederlandse vertaling van de methode. Er is inmiddels **een set kaarten** beschikbaar, inclusief een toelichting en een handleiding.

Missionair kerk-zijn

Zoals in de inleiding al werd gezegd, is deze paragraaf beperkt omdat in een vorig litera-

tuuroverzicht in Handelingen tal van missionaire boeken al zijn besproken. Hier volsta ik met het noemen van drie publicaties. Jack Barentsen, hoogleraar praktische theologie aan de ETF in Leuven, en Oeds Blok, externe docent aan dezelfde instelling, schreven samen *Wakker in Gods wereld*. Het boek kent drie hoofddelen: houding, bronnen en praktijken. Elk hoofdstuk eindigt met voorzetten voor reflectie en gesprek. De grondtoon van het boek is die van de *missio Dei*. God is werkzaam aanwezig in deze wereld en het is zaak dat de kerk wakker genoeg is om die werkzaamheid op te merken en zich er door te laten bepalen. *Kerk-zijn in de 21^e eeuw* – de ondertitel – is voor de auteur hoe dan ook missionair kerk-zijn. Barentsen en Blok willen nadrukkelijk ‘van onderop’ theologiseren. De ruime plek voor interviews met voorgangers, pioniers en anderen loopt weg uit deze keuze.

Dick Wolters, pionier-predikant in Amsterdam, promoveerde eind 2024 aan de PThU op een dissertatie, getiteld *De kerk als contrastgemeenschap*. Zijn centrale onderzoeksvraag luidt als volgt: ‘op welke manier kan het begrip contrastgemeenschap vruchtbaar zijn voor het nadenken over het eigene van de kerk en over de roeping en relevantie van de Nederlandse kerk in een seculiere tijd?’ (23). Hij neemt het denken van Stanley Hauerwas als uitgangspunt. In onze *post-truth* tijd zoekt hij het dialogische gesprek met seculiere denkers, in het bijzonder met Hans Boutellier, Bas Heijne en Ad Verbrugge. Een dergelijke openheid voor seculiere denkers blokkeert gevoelens van kerkelijke superioriteit en kleurt ook de invulling van de kerk als contrastgemeenschap. Het contrast met de samenleving is niet het gevolg van (de kwaliteit van) het handelen van

de kerk, maar is kern van de zaak. Dat maakt de kerk bescheiden, want die kern ligt buiten haar zelf. Haar waarheid is niet haar bezit. ‘Daarmee kent de contrastgemeenschap een principiële openheid voor de wereld. Het gesprek met de ander is niet alleen mogelijk, het is ook noodzakelijk’ (295).

Miranda Klaver, VU-hoogleraar antropologie van religie, schreef een etnografische studie over Hillsong, met name over de gemeenten in **Amsterdam** en New York. Strikt genomen is dit geen missiologische studie, maar ik bespreek het boek toch hier omdat de Hillsong formule sterk missionair is. Het gaat Klaver in haar boek *Hillsong Church om lived religion*. Deze kerk – ooit ontstaan in Australië, maar inmiddels een wereldmerk, zeker ook door de muziek die ze produceert – is in haar ogen interessant omdat ze laat zien hoe in urbane, sterk dynamische omgevingen, kerken internationaal kunnen opereren. ‘Hillsong Church is one of the influential expressions of Pentecostal Charismatic Christianity today and presents a bird’s eye view of how Christianity is changing in our contemporary world’ (21).

Tot slot

Opbouw en vernieuwing van kerken moeten het uiteindelijk uiteraard niet van papier hebben. Daarom meld ik aan het einde van dit overzicht een paar praktijken. Zo is er recent een breed samenwerkingsverband ontstaan tussen de PThU en de PKN rond het onderzoeksproject ‘**Toekomstgericht Kerk-zijn**’. De al langer bestaande opbouwmethode **Nieuw Kerkelijk Peil** is hierin opgenomen. Deze uit Australië overgenomen methode heeft als vertrekpunt een enquête onder zoveel mogelijk leden van de gemeente. In de loop der jaren jaar is

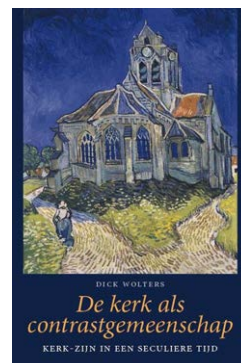
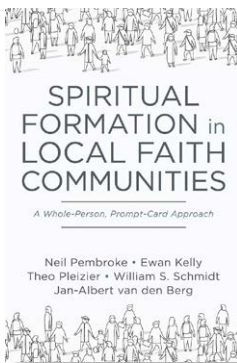
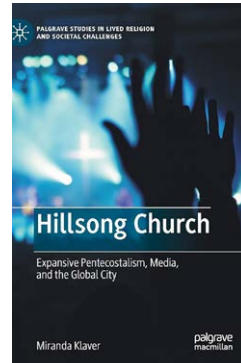
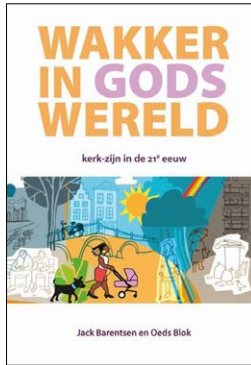
deze enquête uitgegroeid tot een wetenschappelijk onderbouwde manier om het eigen kerkelijk leven te peilen. De nieuwe fusiekerk Nederlandse Gereformeerde Kerken (NGK) heeft een eigen vernieuwingsproject: Kerk 2030. Meerdere lokale gemeenten worden bij elkaar gebracht om samen gericht en systematisch te zoeken naar toekomst. De methode is ontwikkeld aan de met de NGK verbonden Theologische Universiteit Utrecht. Ik meld hier tenslotte ook het einde van het Werkverband Kerkelijk Opbouwwerk (WKO) in 2024. Dit interkerkelijke werkverband van professionals op het gebied van kerkontwikkeling en kerkopbouw werd opgericht in 1984. Aan de wieg stonden Jan Hendriks, Piet van Hooijdonk en Roger Weverbergh, alle drie pioniers in de wereld van de kerkopbouw. Het WKO bleef bescheiden qua ledenaantal, maar werd een belangrijk ontmoetingsplatform voor opbouwwerkers en -denkers en heeft zo een belangrijke bijdrage geleverd aan de wereld van gemeenteopbouw. Daarbij speelde haar Nieuwsbrief een verbindende rol. De teloorgang van het WKO is een expressie van kerkelijke krimp en het aangetaste geloof in de systematiek van gemeenteopbouw, maar het is gelukkig niet het hele verhaal. Vanuit ontvankelijkheid blijven kwetsbare kerken zoeken naar nieuwe toewijding.

Besproken publicaties

- Bakker, Bert (2021) *Samenspel. Kansrijk veranderen in de kerk*, Houten: Ekklesia
- Barentsen, Jack en Oeds Blok (2024), *Wakker in Gods wereld. Kerk-zijn in de 21e eeuw*, Amsterdam: Buijten & Schipperheijn Motief
- Comer, John Mark (2024), *De weg volgen. Bij Jezus zijn. Op Jezus lijken. Als Jezus leven*, Leeuwarden: Ark Media
- Deijl, Aarnoud van der (2023), *De toekomst van de kerk. Essay vol rouw en hoop*, Middelburg: Skandalon
- Heijden, Sabine van der e.a. (2022), *Samen jong. Kernwaarden van een kerk met alle generaties*, Utrecht: Kokboekencentrum
- Klaver, Miranda (2021), *Hillsong Church. Expansive Pentecostal-*

ism, Media and the Global City, Cham: Palgrave Macmillan

- Pembroke, Neil et al. (2022), *Spiritual Formation in Local Faith communities. A Whole-Person, Prompt-Card Approach*, Eugene: Resource Publications
- Root, Andrew, Blair Bertrand (2024), *Wachten op God. Vanuit geloof en geduld bouwen aan je gemeente*, Utrecht: KokBoeken-centrum
- Wolters, Dick (2024), *De kerk als contrastgemeenschap. Kerk-zijn in een seculiere tijd*, Middelburg: Skandalon

Beeldscherm

Ken je mij?

Wie ken je dan?

Weet jij mij beter dan ik?

(N.a.v. Psalm 139, Huub Oosterhuis)

Zie je hem zitten? Die kleine jongen boven een beeldscherm vol afleiding en plezier. Hij kijkt waarschijnlijk naar een vernuftig in elkaar gezet kinderfilmpje dat ervoor zorgt dat hij wil blijven kijken. En met dat hij opgroeit zullen de algoritmes hem in een verstikkende houdgreep willen krijgen. De marketeers zien hem wel zitten, dat is duidelijk.

Ik zie hem ook zitten, want dit is onze zoon. En ik maak me soms best een beetje zorgen over de wereld waarin hij opgroeit. Hoe kunnen wij hem helpen om in de analoge en digitale wereld geworteld te leven en weerbaar te zijn? Net zoals die palmen op de achtergrond bij de eerste de beste storm niet omwaaien, maar weerbaar meebewegen op de woeste wind. Hoe zorgen wij ervoor dat niet het aantal likes en gespeelde levels, het aantal volgers en gespeelde videogames zijn identiteit bepalen? Maar dat hij is geworteld in iets dat dieper graaft dan de ogenschijnlijk glanzende oppervlakte.

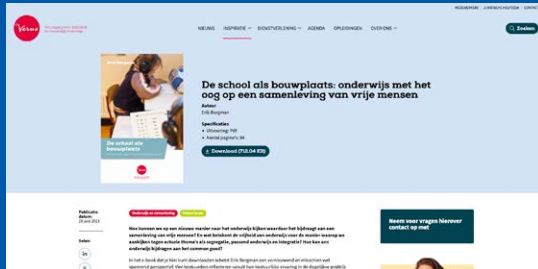
Wat mij helpt is om hem en mezelf te leren om vooral in dat beeldscherm ook terug te kijken, zodat wij onszelf zien en bedenken

dat wij meer zijn dan likes, levels, volgers en videogames. In ons spiegelbeeld mogen wij iets zien van Degene die het hemelsblauw op deze foto ver overstijgt. De Eeuwige die ons altijd ziet zitten. En dat vind ik een hele geruststelling. Vaders en volgers laten het in analoge en digitale werelden geregeld afweten. Maar er is gelukkig altijd iemand die mij beter kent dan ik.

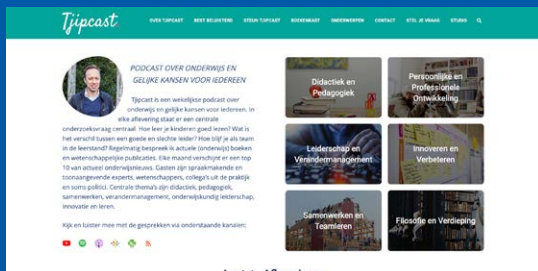
Dit is geen garantie voor succes. Natuurlijk niet. Dat beeldscherm en dus ons spiegelbeeld is geregeld vies door vette vingers, bevat soms scheuren door een val of is vastgelopen door gebrek aan ruimte of het missen van een update. Best vaak groeien we niet echt rechtvaardig als die palmen. En toch blijf ik vol vertrouwen vasthouden aan het gegeven dat er een is die mij beter weet dan ik. En ik hoop en bid deze jongen op de foto – en met hem zovelen – ook. Maar nu is je schermtijd voorbij vriend, uit dat ding, ga spelen, want Zijn wereld ligt aan jouw voeten!

Over de school, zingeving en de toekomst

- Hannah Arendt (1968/2023). *Tussen verleden en toekomst*. Octavo Publicaties.

- Erik Borgman (2021). *De school als bouwplaats. Onderwijs met het oog op een samenleving van vrije mensen*. Adveniat.

- De podcast genaamd <https://tjipcast.nl/> aflevering 313 uit 2024 genaamd *Is het tijd voor meer levensbeschouwing en zingeving in het onderwijs?* waarin hoogleraar Gerdien Bertram-Troost wordt geïnterviewd. Te beluisteren via Spotify of Apple Podcasts.

- Robert van Putten & Theo van der Zee (red.) (2025). *Onderwijs voorbij de meritocratie. Tegendraadse beschouwingen over prestaties in het onderwijs*. Radboud University Press <https://books.radbouduniversitypress.nl/index.php/rup/catalog/book/onderwijs-voorbij-de-meritocratie>.

Over jongeren, mentaal welzijn en zingeving

- Michiel van den Berg en Michael Scherer-Rath (2023). *Zingeving en contingentie in het levensverhaal van adolescenten: Een kwalitatief pilotonderzoek naar betekenisgeving bij adolescenten in het voortgezet onderwijs*. *Religie & Samenleving*, 18(2), 104-132 <https://doi.org/10.54195/RS.14875>.

- Jonathan Haidt (2024). *Generatie angststoornis. Wat sociale media met onze kinderen doen*. Utrecht: Ten Have.
- Het project De grote vragen (<https://degrotevragen.nl/>).

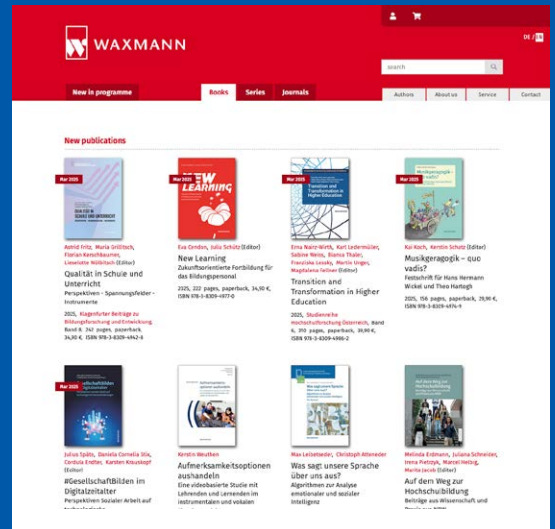
- De bijeenkomstenreeks 'Jong en je wil...Wat?' van het Humanistisch Verbond: Humanistisch Verbond ondersteunt jongeren met levensvragen - Humanistisch Verbond.
- Het project Jonge Zinzzoekers in Almere: <https://jongezinzzoekers.nl/>.

- Training levenskunst voor jongeren, door Zin in Utrecht: <https://www.zininutrecht.nl/aanbod/eerdere-activiteiten/eerder-aanbod-in-2025/training-levenskunst-voor-jongeren-2025/>.

Over geestelijke verzorging, rituelen en jongeren

- ZmalowBS_Onderzoeksrapport_rituelen_op_VO_.pdf.

- Martha Hoffenkamp (2025). *Kaarsen in de klas. Rituele handelingen op katholieke scholen – plaats, tijd en symboliek*. Waxmann Publishers <https://www.waxmann.com/buecher/Kaarsen-in-de-klas>

In het volgende nummer:

Een nieuw verhaal van het universiteitspastoraat

Themaredactie: Serena Saliba & Martijn Steegen (KU & UZ Leuven)

Universiteitspastores voelen de druk van buitenaf toenemen. Net zoals collega's uit andere sectoren van het zorgpastoraat worden ze gevraagd om hun meerwaarde voor de universitaire gemeenschap concreet aantoonbaar te maken. Bij het gezondheidszorgpastoraat zijn kwalitatieve en kwantitatieve onderzoeksmodellen die de effectiviteit meten inmiddels ingeburgerd. Het universiteitspastoraat staat echter op dat vlak nog aan het begin van een nieuw te schrijven verhaal. Het onderzoek naar de effectiviteit van het universiteitspastoraat is tot op heden immers erg schaars.

De jaarlijkse ontmoeting van de Conference of European University Chaplains vindt dit jaar plaats in België en Nederland. Ter gelegenheid van deze ontmoeting wil het volgend themanummer een waardevolle kwalitatieve reflectie bieden op het veelzijdige domein van het universiteitspastoraat, met inbegrip van zijn uitdagingen, bijdragen en groeipotentieel. Dit nummer hoopt zo een bijdrage te leveren aan een beter begrip van dit vitale aspect van het academisch leven.

Handelingen levert een waardevolle bijdrage aan het professionele handelen van pastores, geestelijk verzorgers en andere betrokken academici, die de reflectie op de religieuze en levensbeschouwelijke aspecten van hun eigen beroepspraktijk willen verdiepen. *Handelingen* wil enthousiaste professionals een inhoudelijke oriëntatie bieden voor hun omgang met kerkleden, cliënten of personeel op terreinen van geloof, spiritualiteit, zingeving, levensoriëntatie en gemeenschapsvorming.

Redactie

dr. Frank G. Bosman, dr. Jorge Castillo Guerra, drs. Harry Harmsen (webredacteur), dr. Erica Meijers, prof.dr. Hans Schaeffer, prof.dr. Martijn Steegen, prof.dr. Theo van der Zee (hoofredacteur)

Redactiesecretariaat

Francisca Folkertsma-Huizer MA
Dick Ketstraat 79
6717 NZ Ede
redactiesecretariaat@handelingen.com

Vormgeving

Frank de Wit, Zwolle

Druk

Pumbo.nl

Foto's

Omslag en beeldmeditatie: Maarten Boersema

Online, download en on demand

Handelingen verschijnt viermaal per jaar en is gratis online te lezen en te downloaden via www.handelingen.com of www.radbouduniversitypress.nl. Het is tevens mogelijk via deze websites een gedrukt exemplaar te bestellen.

Nieuwsbrief

Blijf op de hoogte van nieuwe nummers via onze nieuwsbrief. Aanmelden hiervoor kan op de website van *Handelingen*.

ISSN 1876-8024
E-ISSN 2773-2096

**RADBOUD
UNIVERSITY
PRESS**

Handelingen wordt gepubliceerd in Diamond Open Access met de volgende Creative Commons-licentie: Attribution-4.0-International (CC BY 4.0). Deze licentie houdt in dat het kopiëren, distribueren, vertonen en uitvoeren van het werk en afgeleide werken is toegestaan op voorwaarde van het vermelden van de oorspronkelijke auteur(s) en bron.

